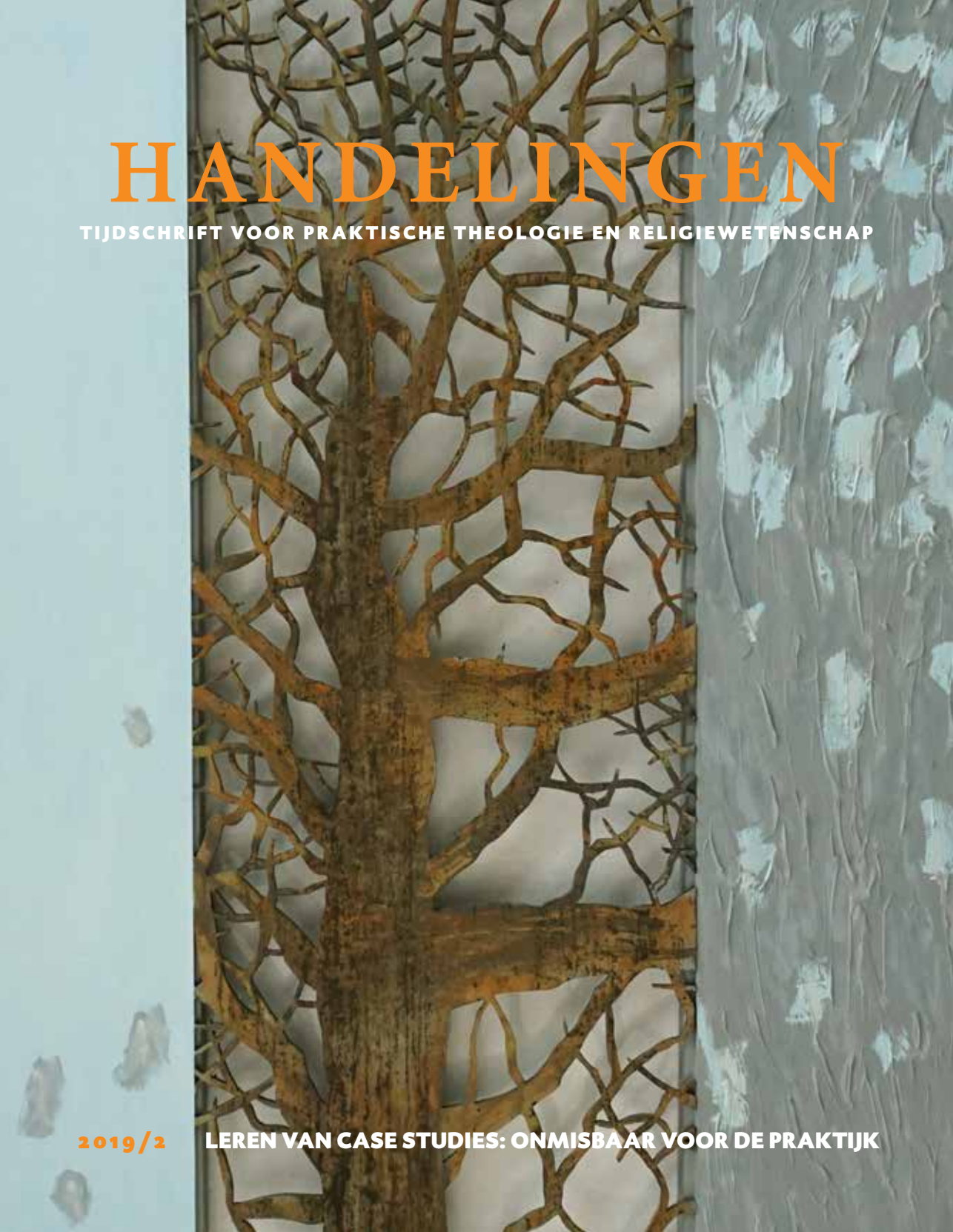

HANDELINGEN

TIJDSCHRIFT VOOR PRAKTISCHE THEOLOGIE EN RELIGIEWETENSCHAP

2019/2

LEREN VAN CASE STUDIES: ONMISBAAR VOOR DE PRAKTIJK

Leren van case studies: onmisbaar voor de praktijk

1	Aan de lezer	<i>Hans Schilderman</i>
3	Case studies: praktische theologie en het belang van een methode	<i>Hans Schaeffer</i>
7	Van onschatbare waarde	
	Case study in probleemgestuurd hoger onderwijs	<i>Stefan Gärtner</i>
17	Geestelijke verzorging in beeld	
	Onder het vergrootglas van de case study	<i>Sjaak Körver & Martin Walton</i>
27	Energie én bezieling	
	Geestelijke verzorging en oncologische revalidatie	<i>Jowien van der Zaag, Sjaak Körver & Martin Walton</i>
33	Je kunt een mens uit de oorlog halen, maar de oorlog niet uit een mens	<i>Gertjan Jorissen, Carmen Schuhmann, Theo Pleizier, Jacques Körver & Martin Walton</i>
39	Jezelf als een ander	
	Onderzoeker en geestelijk verzorger in het Case Studies Project	<i>Niels den Toom, Sjaak Körver & Martin Walton</i>
49	Tips bij het thema	
51	Gids in een onbekende stad	
	Waarde en valkuilen van een 'single case study'	<i>Koos Tamminga</i>
61	De zaak is het waard	<i>Hans Schaeffer</i>
66	In beeld	<i>René Rosmolen</i>
69	'Verbaal repertoire meegeven in kwalitatief onderzoek'	
	Interview met hoogleraar Communicatiewetenschappen Fred Wester	<i>Tom Lormans</i>
74	De promotie	<i>Jacobine Gelderloos</i>
81	Een pastorale of spirituele focus in supervisie	<i>Wim Smeets</i>
87	Actueel	

HANDELINGEN Tijdschrift voor Praktische Theologie en Religiewetenschap | 46e jaargang 2019/2 • www.handelingen.com
Handelingen levert een waardevolle bijdrage aan het professionele handelen van pastores, geestelijk verzorgers en andere betrokken academici, die de reflectie op de religieuze en levensbeschouwelijke aspecten van hun eigen beroepspraktijk willen verdiepen. *Handelingen* wil enthousiaste professionals een inhoudelijke oriëntatie bieden voor hun omgang met kerkleden, cliënten of personeel op terreinen van geloof, spiritualiteit, zingeving, levensoriëntatie en gemeenschapsvorming.

Redactie

Dr. Jorge Castillo Guerra, prof.dr. Monique van Dijk-Groeneboer, drs. Harry Harmsen (webredactie), drs. Theo van Leeuwen, Tom Lormans MA, dr. Eric Luijten, dr. Erica Meijers, drs. René Rosmolen (beeldredactie), dr. Hans Schaeffer, dr. Ciska Stark, dr. Theo van der Zee

Hoofredactie

Prof.dr. Hans Schilderman

Redactiesecretariaat

Francisca Folkertsma-Huizer MA
 Dick Ketstraat 79
 6717 NZ Ede T 0318 701054
redactiesecretariaat@handelingen.com

Eindredactie

Marieke van der Giessen-van Velzen
 (Zoetermeer) | Redactie.AMG

Vormgeving

Frank de Wit (Zwolle)

Foto's

Binnenwerk: René Rosmolen

Uitgave, administratie en advertentie-exploitatie

KokBoekencentrum
 Postbus 13288, 3507 LG Utrecht
 T 088 700 2780 (9.00-12.00 uur)
E.handelingen@kokboekencentrum.nl

Abonnementen

Handelingen verschijnt viermaal per jaar. De jaargang loopt parallel met het kalenderjaar. De prijs van een jaarabonnement bij automatische incasso (voor een factuur betaalt u €1,- toeslag) bedraagt in Nederland €50,45; studentenabonnement € 27,00 (na inzending fotokopie collegekaart; abonnement buitenland € 65,00. Los nummer € 16,00 (excl. € 1,50 porto), te bestellen via www.handelingen.com. Een proefabonnement voor 2 nummers kost € 19,50. Een abonnement kan elk gewenst moment ingaan. Na het eerste jaar wordt het

abonnement automatisch omgezet in een abonnement voor onbepaalde tijd met een opzegtermijn van drie maanden. Dit tijdschrift wordt voor visueel gehandicapten uitgegeven op Daisy-cd-rom en/of in braille, grootletter of via de Elektronische Postbus. Informatie en opgave: CBB, Christelijke Bibliotheek voor Blinden en Slechtzienden, Postbus 131, 3850 AC Ermelo, tel. 0341 56 54 99.

ISSN 0165-5411

© 2019 Uitgeverij KokBoekencentrum, Utrecht, Onderdeel van VBK|Media B.V. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Omslag voor:

Dick van Arkel, 'Een heldere winterdag', 2014

Omslag achter:

Klaas Koopmans, 'Gestichttekeningen': 'Patiënt'

Het uniek-concrete

Ik lees nooit romans. Wel woordenboeken en encyclopedieën; die lees ik dagelijks en intensief. Mijn meest geliefde woordenboek is de *Oxford English Dictionary*. Het kent in zijn tweede editie twintig delen en bevat meer dan 21.000 pagina's. Het is een genot om er woorden in op te zoeken.

Met het oog op het nummer dat voor u ligt, deed ik dat ook met het woord *case study*, maar dat kent het Engels niet, althans, het noemt het slechts in samengestelde zin. 'Case' heeft als eerste betekenis: '*A thing that befalls or happens to any one; an event, occurrence, hap, or chance*'. Een casus is een toevallige gebeurtenis. Mooier is: '*An incident or set of circumstances requiring investigation by the police or other detective agency*'. En in samengestelde betekenis is *case study* dan ook: '*the attempt to understand a particular person, institution, society, etc., by assembling information about his or its development*'.

De belangstelling voor dat wat een gedrag, persoon of gebeurtenis uniek maakt, mag steeds op grote aandacht en ook wel voorkeur rekenen onder zowel praktisch theologen en religiewetenschappers als ook pastores, predikanten en geestelijk verzorgers. De 'idiografische methode', die deze uniciteit centraal stelt, is kennelijk wat ingebakken geraakt in opleiding en praktijk. Gelet op de zo juist geciteerde betekenissen, stelt die methode het toeval centraal, en maakt die ons tot detectives en procesontwikkelaars.

Natuurlijk speelt er een zware methodologische discussie onder deze observatie, namelijk die van het belang van kwalitatief onderzoek versus kwantitatief onderzoek. Als dat tot tegenstellingen leidt is dat jammer, want beide vormen van onderzoek hebben, afhankelijk van probleem- en doelstelling, ieder hun eigen belang en betekenis.

Voor de redactie van *Handelingen* was een en ander reden om de praktijk van case studies onder het vergrootglas te leggen. Het lopende Case Studies Project vormt daarvoor de aanleiding, maar ook in het hoger onderwijs, de kerk, de zorg en bij defensie wordt op N=1-niveau onderzoek verricht. Hans Schaeffer, die als editieredacteur zorg droeg voor deze uitgave van *Handelingen*, typeert dit nummer als 'zoektocht van de praktische theologie om het uniek-concrete te beschrijven met het oog op concrete handelingsaanwijzingen'. Dat lijkt ons prima gelukt. <

*Hans (prof.dr. J.B.A.M.) Schilderman is hoofdredacteur van Handelingen en hoogleraar Religie en Zorg aan de Faculteit Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen van de Radboud Universiteit Nijmegen.
E h.schilderman@ftr.ru.nl*

Case studies: praktische theologie en het belang van een methode

Dit nummer van *Handelingen*, gewijd aan een specifieke vorm van kwalitatief onderzoek: case studies, wil aantonen hoe waardevol juist deze onderzoeksvorm is voor wie zich – zowel in de praktijk van het werkveld als in onderzoek – met praktische theologie en religiewetenschap bezighoudt.

Ter inleiding geef ik hiervoor de volgende vier redenen. Kwalitatief onderzoek vraagt onze aandacht voor de concrete werkelijkheid, voor het gemarginaliseerde, voor de persoon van de onderzoeker, en voor de samenwerking tussen onderzoeker en degenen om wie het onderzoek draait.

Gezamenlijke creatie

De hoge vlucht die kwalitatief empirisch onderzoek in het algemeen, en case studies in het bijzonder, genomen heeft binnen de praktische theologie, duidt op een toegenomen sensitiviteit voor mechanismen van uitsluiting en misbruik van macht. Kwalitatief onderzoek is bij uitstek geëigend om de concrete werkelijkheid van de pastorale, kerkelijke of institutionele praktijk kritisch te beschrijven en te bevragen, waarbij kritische reflectie op de persoon van de onderzoeker gethematiseerd wordt.

In een tijd waarin technische en economische rationalisatie in allerlei vormen van beeldvorming de uniciteit van het individu of onder-

scheiden groepen dreigt te onderdrukken, is deze sensitiviteit van groot belang.

Aandacht voor de eigen positie van de onderzoeker is belangrijk om te voorkomen dat zij of hij zich bewust is van het feit dat – zeker binnen het onderzoeksveld van de praktische theologie en religiewetenschappen – het niet de verheven positie van de onderzoeker is die bepaalt wat wel of niet ‘goed’ is.

Het gaat veel meer om een gezamenlijke zoektocht, waarbij de onderzoeker door zo eerlijk mogelijk zijn of haar standpunten in te brengen, tegelijk de onderzochte groep of het onderzochte individu in staat stelt zelf te formuleren wat wel en niet wenselijk is en waarom.

Zo ontstaat vervolgens een vorm van gezamenlijke creatie van waarden en een gezamenlijke zoektocht naar wegen om de gewenste transformatie of transitie vorm te geven.

Historisch perspectief

Deze vier redenen zijn ook in historisch perspectief voor de ontwikkeling van praktische theologie belangrijk.

Allereerst laat de geschiedenis van de sociale wetenschappen zien dat zij met name in de periode na de Eerste Wereldoorlog nog sterk gestempeld waren door het logisch positivisme. De verklaringen van waargenomen sociale verschijnselen moesten empirisch zijn in de zin van niet-metafysisch; hypothesen moesten toetsbaar zijn door variabelen te identificeren in de werkelijkheid; theorieën waren eenvoudigweg vooronderstellingen, een verzameling hypothesen waaraan afleidbare empirische gevolgen verbonden waren. Verklaringen waren dientengevolge geformuleerd in termen van causale wetmatigheden. In de tweede helft van de twintigste eeuw werd de kritiek op deze opvatting echter steeds luider, waarmee de weg gebaad werd voor een radicale herziening van de aard van sociale wetenschappen met meer aandacht voor het concrete, unieke en de specifieke plaats van de onderzoeker en zijn of haar opvattingen (Manicas 2007, 8-9; Gerring 2007, 5). Aandacht voor de concrete, zichtbare, belichaamde werkelijkheid is zodoende in de afgelopen decennia belangrijker geworden.

In de tweede plaats – en nauw hiermee verbonden – is helder dat de grote verhalen met hun retoriek van algemeen geldige uitspraken over wat goed en fout zou zijn, hebben afgedaan (Manicas 2007; Gerring 2007). In plaats daarvan heeft de *petit histoire* en de aandacht voor het narratief van mensen of groepen aan invloed gewonnen. Naarmate helderder werd hoe uniformierend, uitsluitend en kwetsend de grote ideologieën waren (nazisme, socialisme, communisme, kolonialisme), stelde men de aandacht voor de machtsfactor in dergelijke ideologieën onder kritiek en sprak men in

termen van gerechtigheid en bevrijding over de marge, het niet-gehoorde, het onderdrukte. Per definitie werden deze stemmen niet generaliseerbaar geacht, en de ervaringen van unieke personen en groepen niet reduceerbaar tot algemeen geldige uitspraken over de mens. Case studies werden als methode in toenemende mate van belang geacht om op deze, niet-moderne manier de werkelijkheid te kunnen beschrijven (Platt 2007).

In de derde plaats maakt dit soort onderzoek inzichtelijk hoe intens en complex de relatie is tussen de onderzochte werkelijkheid en de onderzoeker. De eigen geschiedenis, voorkeur, gender, machtspositie als onderzoeker, overtuiging, opvoeding et cetera spelen in het onderzoek, de beschrijving en analyse onontkoombaar een grote rol. Maar waar in eerdere, scientistische of positivistische opvattingen over onderzoek expliciete aandacht voor deze (onontkoombare) vooringenomenheid (*bias*) ontkend werd, dient zij in case studies juist expliciet en verantwoord een plaats te krijgen wat de inzichtelijkheid en transparantie bevorderen moet (Hammersley 2004).

Het laatste punt betreft het gebruik van kwalitatief onderzoek binnen de praktische theologie. Met name de inzichten van case studies stellen praktisch-theologen in staat om de complexiteit en de vele, gedifferentieerde lagen in de werkelijkheid die in een concrete casus zo rijk mogelijk beschreven zijn, te benutten voor het veld waarin religie een rol speelt. In het samenspel tussen praktisch-theologen en de individuen (of de groep) waar het om draait, ontstaat dankzij deze inzichten de mogelijkheid voor een nieuwe vorm van kennis. Kennis

van de waarden en mogelijkwerijs ook van de oplossingsrichtingen, die concrete handelingsaanwijzingen kunnen opleveren.

Deze kennis is geen product van de onderzoeker, maar een vorm van co-creatie tussen de verschillende betrokken partijen (vgl. Geertsema 2015). In veel ondernemingen is co-creatie van waarden en kennis inmiddels gemeengoed, omdat het een strategie is die alle deelnemers aan het woord laat en de complexiteit van de vraagstukken recht doet (vgl. bijvoorbeeld Ramaswamy and Ozcan 2014).

Boeiende onderzoeksresultaten

Terug naar dit nummer van *Handelingen*. In het eerste artikel betoogt Stefan Gärtner dat case studies van onschatbare waarde zijn in het leerproces van (toekomstige) geestelijke verzorgers. Niet de abstracte werkelijkheid van handboeken of theorieën staat hierbij immers centraal, maar de concrete werkelijkheid die we in het veld tegenkomen. Training in deze methode is cruciaal voor het aanleren van vaardigheden en attitudes die onmisbaar zijn voor een adequaat zelfverstaan als professional in een complexer wordende werksituatie.

Sjaak Körver en Martin Walton geven verder een beschrijving van het grote onderzoeksproject Case Studies Project, dat enerzijds gebaseerd is op case studies en vervolgens intens op deze methode reflecteert. Dat wordt geïllustreerd aan de hand van twee concrete casussen uit het werkveld van de geestelijke verzorging in een algemeen ziekenhuis en bij defensie. Daarnaast presenteren en reflecteren twee junior-onderzoekers over hun eigen case-study-onderzoek.

Case studies blijken boeiende, want concrete en levendige, onderzoeksresultaten die uitnodigen tot eigen reflectie en verdere doordenking. Ze weerspiegelen de zoektocht van de praktische theologie om het uniek-concrete te beschrijven met het oog op concrete handelingsaanwijzingen. Wat wil een lezer van *Handelingen* nog meer? ◀

Literatuur

- Geertsema, H. (2015). Praktijkcentrum te midden van de kerken. *Dienst* 63 (4): 134-35.
- Gerring, J. (2007). *Case Study Research: Principles and Practices*. New York: Cambridge University Press.
- Hammersley, M. (2004). Case Study. In: *The SAGE Encyclopedia of Social Science Research Methods*, edited by Michael S. Lewis-Beck, Alan Bryman, and Tim Futing Liao, 1:92-94. Thousand Oaks, California: SAGE.
- Lyotard, J.F. (2004). *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge. Theory and History of Literature*. Manchester: Manchester University Press.
- Manicas, P. (2007). The Social Sciences Since World War II. The Rise and Fall of Scientism. In: *The SAGE Handbook of Social Science Methodology*, edited by William Outhwaite and Stephen P. Turner, 7-31. Los Angeles (Calif.)/London: SAGE.
- Platt, J. (2007). Case Study. In: *The SAGE Handbook of Social Science Methodology*, edited by William Outhwaite and Stephen P. Turner. Los Angeles (Calif.)/London: SAGE.
- Ramaswamy, Venkatram, and Kerimcan Ozcan (2014). *The Co-Creation Paradigm*. Stanford, California: Stanford University Press.

*Hans (prof.dr. J.H.F.) Schaeffer is hoogleraar Praktische theologie aan de Theologische Universiteit Kampen en hoofd-onderzoek van het Praktijkcentrum (www.praktijkcentrum.org).
E jhfschaeffer@tukampen.nl*

Van onschatbare waarde

De veranderingen in de geestelijke verzorging met een complexer wordend zorgstelsel en de levensbeschouwelijk pluriforme samenleving vragen om onderwijsvormen waarmee professionals levenslang kunnen leren *reflective practitioners* te zijn. Dit artikel bepleit daarom het gebruik van de case study in het probleemgestuurd hoger onderwijs aan geestelijk verzorgers.

De wereld van de geestelijke verzorging is in transitie. Het werk van geestelijk verzorgers zal in de toekomst pluriformer zijn dan tot nu toe. Hierdoor wordt de vraag naar hun opleiding opnieuw virulent (Walton 2014). Hoe kan een academische toegangsroute eruitzien die studenten op uiteenlopende settings voorbereidt, waarin maatwerk en specialisatie van hen wordt verwacht?

Sommige opleidingen lijken nog onvoldoende rekening te houden met de ontwikkelingen in het publieke zorgstelsel (Vosman 2013). Zij vertrouwen bijvoorbeeld sterk op verbale capaciteiten of ze zijn psychologisch-pastoraal georiënteerd, waardoor ze de non-verbale communicatie zoals gestes, lichaamstaal of muziek en de bestuurlijke randvoorwaarden van de geestelijke verzorging evenals de institutionele positie van de professionals in een zorginstelling uit het oog dreigen te verliezen.

Het is niet mijn ambitie om in dit artikel een alomvattend antwoord te presenteren op deze situatie; de case study is immers geen didactische toverformule. Ik geef enkele opiniërende overwegingen die op de theorie van het pro-

bleemgestuurd leren zijn gebaseerd (Schmidt & Moust 1998). Deze theorie is een passend raamwerk voor het gebruik van case studies in het hoger onderwijs.

Al bestaat bij de vorming van geestelijk verzorgers een traditie wat betreft de case study, tegenwoordig dreigt deze onderwijsvorm ondergesneeuwd te raken wanneer de studieduur verkort wordt. De klassieke academische opleidingen, met een driejarige bachelor en een driejarige master met daarin lange stages, zijn niet meer de exclusieve toegangsroute. Iemand kan zich ook in een eenjarige masteropleiding kwalificeren. Hierdoor blijft er minder tijd over voor het opdoen van initiële ervaringen in het veld, die vervolgens in de colleges als case studies ingebracht kunnen worden. Ik pleit er echter voor dat deze methode desondanks belangrijk blijft.

Mondigheid als overkoepelende doelstelling

Hoewel een universitaire opleiding tot geestelijk verzorger uiteraard moet aansluiten op wat de beroepspraktijk vraagt, is *employability* niet het enige criterium (Kallenberg, Van der Grijpsaarde & Ter Braak 2014, 85-90). Academische

< Folkert de Jong, 'The practice take 3', 2008

▷

vorming in de zin van *Bildung* is immers een holistische vorming, die meer omvat dan de beroepsvoorbereiding. De transformaties binnen de geestelijke verzorging vragen om professionals die in snel veranderende omstandigheden kunnen functioneren.

Ze moeten zich bijvoorbeeld bewust zijn van de *déformation professionnelle*, vooral als professionals lang in een organisatie werken. Vervolgens ligt het niet automatisch voor de hand om de vraag te stellen of iemand het nog wel goed doet. De medewerkers moeten voortdurend kritisch naar zichzelf en de organisatie kijken en blijven innoveren.

Voor een dergelijke professionele medewerker is een opleiding vereist die weliswaar praktische vaardigheden traint, maar die studenten daarenboven in staat stelt om te reflecteren op wat zij en anderen doen en daarbij *out of the box* durven te denken (Mittendorff 2014). Het probleemgestuurd onderwijs en het werken met case studies biedt hiervoor een uitgelezen mogelijkheid, omdat daarbij de eigen verantwoordelijkheid van de studenten voor het leerproces wordt gestimuleerd. Dat blijkt succesvol te werken (Schmidt, Cohen-Schotanus & Arends 2009; Schmidt, Van der Molen, Te Winkel & Wijnen 2009).

Functionele beperking in de beroepspraktijk

Er is echter tweërlei beperking van de gewenste mondigheid: een functionele in de beroepspraktijk en een dysfunctionele in de klassieke onderwijspraktijk.

Wat het eerste betreft kunnen studenten weliswaar in de opleiding zelfsturing leren, maar de feitelijke autonomie binnen de geestelijke

verzorging is beperkt. Het publieke zorgstelsel, de directie, de afdeling(en), de overheid, de patiënten en cliënten – allen drukken mede hun stempel op wat een geestelijk verzorger doet. Er is daarom sprake van een functionele beperking van de autonomie op de werkvloer.

Omdat de verwachtingen van anderen niet altijd op elkaar aansluiten, moet een professional keuzes maken en deze kunnen verantwoorden.

- Een voorbeeld daarvan is een situatie waarin een geestelijk verzorger wordt geconfronteerd met de overdracht van patiënten die hem of haar als een ‘spirituele virtuoso’ beschouwen en deze geestelijke verzorger op een desbetreffend (verleidelijk) voetstuk plaatsen. Een professional gaat hier kritisch mee om door de verleiding van tegenoverdracht te weerstaan.
- Een ander voorbeeld is de spanning tussen het eigen waardensysteem en de andersluidende leerstellingen van een levensbeschouwelijk genootschap (Smeets & Morice-Calkhoven 2014).

Dysfunctionele beperking in de onderwijspraktijk

Naast deze functionele beperking van de zelfstandigheid in de beroepspraktijk is er ook een dysfunctionele beperking in de onderwijspraktijk.

Reeds op de universiteit of hogeschool staat de mondigheid van de toekomstige geestelijke verzorgers onder druk. Hier beslissen immers de instellingen en de docenten over mondigheid en wat een student nodig heeft om zelfstandig(er) te worden. Immanuel Kant sprak in dit verband over de pedagogische paradox.

Het gaat om de spanning tussen de beoogde autonomie van de studenten aan de ene kant en hun afhankelijkheid van de docenten aan de andere kant. De toekomstige beroepskrachten moeten leren om in een complexe werkomgeving zelfstandig te functioneren, maar in de opleidingen worden ze soms benaderd als scholieren – en sommigen tonen ook het daarbij passende gedrag in de collegezaal.

Bij zo'n 'scholierenbenadering' hoort de verwachting om hapklare antwoorden en strategieën voorgeschoteld te krijgen, die studenten in de geestelijke verzorging direct kunnen toepassen. Het is verleidelijk voor docenten om op deze verwachting in te gaan. Het gevaar is evenwel dat dit dysfunctionele effecten oplevert, want in de beroepspraktijk schieten op voorhand opgestelde theorieën en aangeleerde technieken vaak tekort. Zij bieden slechts schijnbaar een houvast, omdat een geestelijk verzorger in uiteenlopende situaties telkens anders moet reageren. Bovendien is deze benadering niet te rijmen met de principes van een probleemgestuurd hoger onderwijs.

De genoemde pedagogische paradox is niet op te lossen in de academische vorming tot geestelijk verzorger. Wel zijn er wegen om kritisch om te gaan met deze paradox.

Het onderwijs zou als beginsituatie geen *tabula rasa* aan de kant van de toekomstige professionals moeten veronderstellen. Het kan ervan uitgaan dat deze al gedeeltelijk beschikken over de kennis en kunde van hun latere beroep. Ze brengen, met andere woorden, een bepaalde expertise mee om een oordeel te vellen over

een praktijksituatie die in een case studie wordt beschreven.

Bovendien kunnen zij bij de probleemgestuurde casusbespreking inzichten in het levensbeschouwelijke profiel van patiënten of cliënten hebben, die voor de docent onduidelijk zijn – denk aan spirituele zijpaden of subculturen in de laatmoderne samenleving (Beaudoin 2008, 73-79).

Niet altijd wordt deze voorkennis van studenten op waarde geschat in de opleidingen tot geestelijk verzorger. Hetzelfde geldt voor andere inzichten en voor de initiële vaardigheden die zij al in huis hebben.

Het probleemgestuurd onderwijs is een uitgelezen mogelijkheid om deze reeds aanwe

***Uitgelezen mogelijkheid om reeds
aanwezige kunde en wetenschap wel
mee te nemen***

zige kunde en wetenschap wel mee te nemen, zodat de voorkennis van de studenten wordt geactiveerd. Ook hun persoonlijkheid en het levensbeschouwelijke profiel zijn belangrijke ijkpunten om mee te werken (Hijweege & Smeets 2010).

Hierbij is echter het gevaar van een louter instrumenteel gebruik te weren. Noch is de doelstelling van een academische vorming volledig identiek aan wat werkgevers verwachten, noch is binnen het hoger onderwijs aandacht voor identiteitsontwikkeling uitsluitend bedoeld om studenten als perfecte beroepskrachten af te leveren.

Aan de andere kant betekent aandacht voor de aanwezige vaardigheden, de persoon en de levensbeschouwing van de toekomstige geestelijke verzorgers, geen navelstaren of een psychologisering van de studie. Beide zijn eenzijdig ▷

en daarom dysfunctioneel voor de vorming. Maar helemaal zonder deze aandacht kunnen studenten niet worden opgeleid tot mondige professionals (Panhofer 2014).

Kennis en kunde in een nieuw evenwicht

Een probleemgestuurde vorming tot geestelijk verzorger veronderstelt dus mondigheid en wil deze tegelijkertijd stimuleren. Ze wil niet slechts theorieën over geestelijke verzorging voorschotelen, maar deze terugkoppelen naar de praktijk. Andersom wil ze haar theorieën ontwikkelen vanuit een reflectie op het concrete werk. Kennisoverdracht dient vervolgens om het reflexieve vermogen en de vaardigheden van de studenten verder te ontplooiën.

Leren wordt een constructief proces, waarin de kennis een rol speelt door de betekenis die ze heeft voor de studenten om hiermee concrete problemen op te lossen (Savery & Duffy 1995). Wetenschappelijke inzichten worden niet overgedragen maar actief toegeëigend. Bij de bespreking van een casus liggen deze wederzijdse koppelingen voor de hand.

Studenten in het hoger onderwijs moeten kennis en empirische methoden kunnen operationaliseren met het oog op de beroepspraktijk. Zodoende leren de toekomstige professionals om in complexe situaties weloverwogen keuzes te maken. Deze gedachte is centraal in de Bologna-verklaring over het creëren van een Europese ruimte voor de academische vorming. Het gaat om de overgang van een exclusief op de inhoud gefocust model naar een competentiegericht onderwijs.

Natuurlijk mag 'de instructieve overdracht

van kennis niet worden uitgespeeld tegen de constructieve toe-eigening van de inhoud' (Brieden 2011, 141). Maar de kennis staat nu duidelijker dan vroeger in functie van de taken die iemand in zijn vak vervult. Het gaat bij het probleemgestuurd onderwijs om een integraal concept dat kennis en kunde verbindt. Dat leidt in de collegezaal tot een denken in termen van groei en ontwikkeling. Kennis en reflectie, het inoefenen van vaardigheden, emoties en ervaringen, empirie en praktijk, de individuele persoon en haar motivatie, wetenschappelijke theorieën en empirische methoden – dit alles wordt verbonden om later goed te kunnen functioneren in de geestelijke verzorging.

Dat lukt door zelfgestuurde en exemplarische leeractiviteiten zoals de case study. Het is een inductieve aanpak die uitgaat van de beroepspraktijk en daar onder gebruikmaking van wetenschappelijke inzichten en methoden op reflecteert (Ganzevoort 2014). De werkelijkheid van het publieke zorgstelsel en de rol van de geestelijke verzorging, maar ook breder het levensbeschouwelijke veld in de laatmoderne samenleving, bieden voldoende materiaal voor het onderwijs. Het kan door studenten via case studies abductief worden ontsloten, dat wil zeggen door concrete problemen, die in het materiaal naar voren komen, te bespreken en naar oplossingen te zoeken.

Centrale kenmerken

Zodoende wordt de case study onderdeel van een probleemgestuurde academische vorming. Barrows (1986), een van de grondleggers van deze onderwijsstheorie, noemt vier centrale kenmerken.

- Ten eerste een structurering van de kennis-overdracht op een manier dat deze toegepast kan worden in een professionele setting zoals in ons geval de geestelijke verzorging.

Hoe meer de wetenschappelijke inzichten zijn gekoppeld aan reële praktijksituaties,

des te beter kunnen studenten deze (later) onthouden en gebruiken.

- Ten tweede staat het bevorderen van het probleemoplossend vermogen van de studenten in dit concept centraal.
- Het derde element is de ontwikkeling van een zelfgestuurd leren.
- Ten slotte gaat het bij het probleemgestuurd onderwijs om het inspelen op de intrinsieke motivatie, de eigen verantwoordelijkheid en de reeds aanwezige kennis en kunde van de studenten. Deze worden in een stimulerende leeromgeving aangezet om met uitdagingen uit de latere beroepspraktijk zelfstandig te leren omgaan.

Nauwe begeleiding

Daarmee is probleemgestuurd onderwijs een op de student gecentreerd onderwijsprogramma. Er is echter altijd een nauwe begeleiding van het leerproces door de docent vereist. Het is zijn of haar verantwoordelijkheid om dit proces door wetenschappelijke reflectie op een hoger niveau te tillen, dus door inzichten die een toegevoegde waarde hebben voor de behandeling van de problemen in een concrete casus.

Op het leerproces zelf wordt gereflecteerd door daarin meta-communicatieve fasen in

te bouwen, waarin de studenten de nieuwe inzichten vastleggen en laten bezinken. Hun probleemoplossende vermogen wordt hierdoor verder verdiept: wat zij aan de hand van één

casus hebben geleerd, kunnen ze vervolgens gebruiken in analoge situaties. Zodoende vullen kennisverga-

ring en empirische analyse van de werkelijkheid elkaar aan.

Denkend in termen van het traditionele hoger onderwijs wordt het didactische paard bij het probleemgestuurd onderwijs dus achter de wagen gespannen (Reis 2011). Het gaat niet om de inhoudelijke input *an sich*, maar om hoe deze bijdraagt aan de benodigde vaardigheden en de identiteit van de toekomstige geestelijk verzorger.

Ook bij de beoordeling is het niet langer verstandig om alleen de kennis van studenten te toetsen (Van der Vleuten & Driessen 2000). Vooral korte casussen met een set vragen zijn een betrouwbare en valide methode om het probleemoplossingsvermogen van studenten te toetsen (Schuwirth 2006). Wat zij op de universiteit of hogeschool exemplarisch leren, maakt dat ze zich later op de werkvloer kunnen handhaven. Naast kennis beschikken ze over de nodige kunde.

Geestelijke verzorging levenslang leren

Dit kunnen we terugkoppelen naar wat we over mondigheid als overkoepelende doelstelling van het probleemgestuurd onderwijs hebben gezegd. Deze doelstelling bracht ons bij de voorkennis, de reeds aanwezige vaardigheden, het levensverhaal en de levensbeschouwing van de

studenten. De competenties om in de geestelijke verzorging te functioneren zijn altijd verbonden met de persoonlijkheid van de professional. Het is kenmerkend voor dit vak dat de attitude van de beroepskracht doorwerkt in zijn of haar contact met cliënten en patiënten.

De beroepspraktijk is zodoende gekleurd door de levensbeschouwing, de ervaringen, het waardensysteem, de voorkeuren en de vaardigheden van de individuele geestelijk verzorger. De beginsituatie van de studenten mag daarom voor het hoger onderwijs geen zwart gat zijn (Klessmann 2014). De opleiding voor deze discipline begint bij wijze van spreken voordat iemand met zijn of haar studie start. De biografie van de studenten levert materiaal aan dat eveneens kan worden gebruikt, bijvoorbeeld wanneer studenten een eigen casus schrijven tijdens een stage.

Pluriformere voorervaringen

Het levensverhaal van studenten is in beweging, juist in de jaren van een academische studie. De levensbeschouwelijke socialisatie, het vrienden-netwerk, de sekse, de vooropleiding, de sociale status van de ouders, de leeftijd – dit alles speelt mee. Het vormt een raamwerk waarin de studenten de wetenschappelijke inzichten al dan niet tot zich laten doordringen, waarin ze de probleemoplossende omgang met de werkelijkheid van hun vak door middel van casusbeschrijvingen leren, en waarin ze de vaardigheden van hun beroep ontplooiën.

Voor de opleidingen is het daarbij een uitdaging, dat de voorervaringen van de studenten tegenwoordig pluriformer zijn dan vroeger. Studenten zijn helemaal niet meer of juist heel sterk geworteld in een levensbeschouwelijk ge-

nootschap of ze brengen al dan niet kennis mee uit een eerder beroep of studie.

Deze pluriformiteit onder de studenten weerspiegelt de pluriformiteit van zingeving en levensbeschouwing in een laatmoderne samenleving (Bernts & Berghuijs 2016). Culturele en religieuze verschillen zijn ook kenmerkend voor de geestelijke verzorging. Een professional moet het eigene goed kennen, maar vooral leren omgaan met het vreemde. Hij of zij moet openstaan voor het een en het ander en daarbij ambiguïteiten volhouden.

Het levensbeschouwelijke veld is in beweging en de gevolgen daarvan zijn ook bij patiënten en cliënten in het publieke zorgstelsel te zien, maar dus eveneens bij de studenten en geestelijk verzorgers zelf. Zij moeten competent zijn om met tegenstrijdigheden en ambivalenties te werken (Gärtner 2014).

Aanpassen en veranderen

Medewerkers moeten daarnaast over de vaardigheid beschikken om met de begrenzingen van het eigen ik te kunnen omgaan. Daarbij gaat het niet slechts om het leren aanvaarden van de grenzen van de eigen discipline, wat in het multidisciplinaire zorgstelsel door een doorverwijzing kan worden ondervangen. Studenten in de geestelijke verzorging moeten ook worden voorbereid op het falen, op interventies zonder enig effect, op spirituele nood en op radicale ervaringen van contrast in de zorg (Bauer & Kirschner 2013). Het probleemgestuurd onderwijs behandelt dus ook casussen met problemen die niet zomaar op te lossen zijn.

Een uitdaging van de opleiding tot geestelijk verzorger is daarom het leren inzien van de

relativiteit van het identiteits- en handelingsconcept, dat iemand in zijn of haar studie heeft ontwikkeld. Studenten zouden in staat moeten worden gesteld om dit concept aan te passen aan steeds weer andere omstandigheden. Juist daarom zijn de door studenten verwachte en door sommige docenten geboden pasklare antwoorden onvoldoende.

Het probleemgestuurd hoger onderwijs aan geestelijk verzorgers biedt hiervoor een alternatief. Het vertrekt vanuit het verleden, dus de biografie, de voorkennis en de al aanwezige vaardigheden van de studenten. Tegelijkertijd strekt de vorming zich uit naar de toekomst. De studenten zullen worden geconfronteerd met de noodzaak van een levenslang leren (Walton 2014). Iemand is als geestelijk verzorger nooit af – en daarop moet hij of zij in de initiële opleiding worden voorbereid.

Geestelijk verzorgers zullen *reflective practitioners* worden en blijven. Met probleemgestuurd onderwijs wordt het bewustzijn gekweekt dat wezenlijk bij een professionele identiteit hoort om te veranderen.

De case study concreet

Hoe kan iemand binnen dit didactische raamwerk in het hoger onderwijs concreet met case studies aan de slag gaan? De methode komt oorspronkelijk uit de medische en therapeutische wereld en werd in de eerste helft van de twintigste eeuw allereerst in de Verenigde Staten van Amerika overgenomen in theologische opleidingen (Schipani 2012).

Het gaat erom de situatie van een patiënt of cliënt schriftelijk te documenteren en in de diepte in te zoomen op verschillende aspecten

die zich daarin voordoen. Deze analyse van het profiel van een cliënt of patiënt wordt vaak gekoppeld aan concrete contacten of gebeurtenissen. Toekomstige professionals leren reflecteren vanuit een of meer van zulke kenmerkende sleutelsituaties, vooral als de partijen daar met een slecht gevoel op terugkijken. Dat zou erop kunnen wijzen dat er iets mis was. Aanleiding dus om de casus en in het bijzonder het optreden van de medewerkers (bij het gebruik van een bestaande casusbeschrijving) of van de studenten in de stage te analyseren en naar oorzaken en de noodzaak van verandering te vragen.

Er zijn verschillende mogelijkheden hoe in het hoger onderwijs een dergelijke casusbeschrijving tot stand komt, welke vragen een collegegroep daarbij stelt en hoe de studenten de problemen in een situatie leren analyseren. Het helpt om daarvoor telkens een vaststaand stramien te gebruiken (Ward 2011; Van Dijk-Groeneboer & Schaap-Jonker 2010). Dit kan een goed vertrekpunt zijn voor de in eerste instantie individuele analyse van een praktijk-situatie uit de stage, om bijvoorbeeld de eigen blinde vlekken niet langer over het hoofd te zien, of later om de lange-termijn-ontwikkeling van de beroepsidentiteit in kaart te brengen.

Een belangrijk aspect is daarbij de pastorale diagnostiek. Deze gaat over het levensbeschouwelijke profiel van de betrokkenen: Welke visies op levensbeschouwing en zingeving blijken uit deze casus? Wat zijn de overtuigingen en veronderstellingen van de betrokkenen? Hoe denken zij bijvoorbeeld over de toekomst, over geluk, spiritualiteit, vergeving, afhankelijkheid of gebed? Hoe zijn deze ideeën te interpreteren en wat zijn criteria daarvoor? Welk licht werpt de

casus op de wetenschappelijke theorievorming, en andersom (Dillen & Gärtner 2015, 196-198)?

Stappenplan

Meestal volgt een collegegroep bij de bespreking van een case study een stappenplan. Dit kan in het hoger onderwijs wel variëren, maar er komen toch een aantal elementen in terug. Zodoende ontstaan *learning communities* tussen docenten en studenten. Bovendien is bij het probleemgestuurd onderwijs het groepsproces zelf een belangrijke leercontext (Moust, Bouhuijs & Schmidt 2012). [

- Allereerst brengt een student een casus in, verbonden met een concrete probleemstelling.
- De medestudenten mogen vervolgens vragen stellen om onduidelijkheden te verhelderen en ze geven een eerste feedback op de situatie.
- De docent brengt gaandeweg de analyse wetenschappelijke inzichten in die een nieuw licht werpen op de inbreng.
- De collegegroep probeert het levensbeschouwelijke profiel van de (beginnende) geestelijk verzorger in kwestie, maar vooral van zijn of haar patiënten en cliënten in kaart te brengen.
- Daarna bespreekt men alternatieve handelingsmogelijkheden.
- De analyse wordt met een evaluatie afgesloten, waarin de betrokken student het laatste woord heeft en zijn of haar individuele leerpunten benoemt.
- Vervolgens kan iemand in de stage naar deze leerpunten toewerken.

Het alternatief voor het schrijven en probleem-

gestuurd analyseren van een eigen case study is om terug te vallen op bestaande casusbeschrijvingen. Dat kan in het hoger onderwijs vooral nuttig zijn als de studenten zelf geen of weinig praktijkervaringen hebben. Ze kunnen bijvoorbeeld terecht op websites, waar professionals dilemma's en ervaringen uit de geestelijke verzorging met elkaar delen. Of de collegegroep neemt een boek met casusbeschrijvingen ter hand en leert door het goede voorbeeld (Gleason 2015; Fitchett & Nolan 2015).

Tot slot

Concluderend blijkt dat de case study nog steeds belangrijk is voor het hoger onderwijs aan geestelijk verzorgers. Niet alleen omdat deze methode een directe aansluiting mogelijk maakt met de lessituatie op het veld en zo theorie en praktijk verbindt. Maar ook omdat deze onderwijsvorm aan de eisen voldoet, die in de laatmoderne samenleving en academie en in een complexe zorgcontext worden gesteld. Redenen genoeg om hiermee, ondanks de verkorting van sommige opleidingen, bezig te blijven in het kader van probleemgestuurd onderwijs. ◁

Literatuur

- Barrows, H.S. (1986). A taxonomy of problem-based learning methods. *Medical Education*, 20, 481-486.
- Bauer, C., & Kirschner, M. (2013). An Differenzen lernen: Ergebnisse und Perspektiven. In: C. Bauer & I. Weber (red.), *An Differenzen lernen. Tübinger Grundkurse als theologischer Ort* (pp. 101-114). Berlin: Lit.
- Beaudoin, T. (2008). *Witness to dispossession. The vocation of a post-modern theologian*. Maryknoll: Orbis.
- Bernts, T., & Berghuijs, J. (2016). *God in Nederland 1966-2015*. Utrecht: Ten Have.

- Brieden, N. (2011). *Braucht die neue Hochschuldidaktik nicht auch eine andere Theologie? Theologie der Gegenwart*, 54, 140-144.
- Dillen, A., & Gärtner, S. (2015). *Praktische theologie. Verkenningen aan de grens*. Tiel: Lannoo.
- Dijk-Groeneboer, M. van, & Schaap-Jonker, H. (2010). *Hoe schrijf ik een casus?* In: C. Menken-Bekius & H. Schaap-Jonker (red.), *Ervaring leert. De casus als instrument voor theoloog, pastor en geestelijk verzorger* (pp. 41-54). Kampen: Kok.
- Fitchett, G., & Nolan, S. (2015). *Spiritual care in practice. Case studies in healthcare chaplaincy*. London & Philadelphia: Jessica Kingsley.
- Gärtner, S. (2014). 'Vive la différence?' Geestelijke verzorging in een multicultureel zorgstelsel. *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 17 (73), 40-48.
- Ganzevoort, R. (2014). Hoe leiden we anno 2014 goede theologen op? *Handelingen – Tijdschrift voor praktische theologie en religiewetenschap*, 41 (3), 20-30.
- Gleason, J.J. (2015). *The pastoral caregiver's casebook*. Valley Forge: Judson.
- Hijweege, N., & Smeets, W. (2010). *Verandering van voorkomen: het ambt van de geestelijk verzorger in discussie*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Kallenberg, T., Grijspaarde, L. van der, & Braak, A. ter (2014). *Leren (en) doceren in het hoger onderwijs*. Den Haag: Boom Lemma.
- Klessmann, M. (2014). Seelsorgeausbildung im Theologiestudium!? *Wege zum Menschen*, 66, 346-360.
- Mittendorff, K. (2014). Leren reflecteren. In: F. Meijers, M. Kuijpers, K. Mittendorff & F. Wijers (red.), *Het onzekere voor het zekere. Kwetsbaarheid als kracht in loopbaandialogen* (pp. 37-60). Apeldoorn: Garant.
- Moust, J., Bouhuijs, P., & Schmidt, H. (2012). *Probleemgestuurd leren. Een wegwijzer voor studenten*. Groningen & Houten: Noordhoff.
- Panhofer, J. (2014). Seelsorgeausbildung in der Katholischen Kirche. Eine Skizze. *Wege zum Menschen*, 66, 361-380.
- Reis, O. (2011). Sinn und Umsetzung der Kompetenzorientierung – Lehre ‚von hinten‘ denken. In: P. Becker (red.), *Studienreform in der Theologie. Eine Bestandsaufnahme* (pp. 108-127). Berlin: Lit.
- Savery, J.R., & Duffy, T.M. (1995). Problem based learning: an instructional model and its constructivist framework. *Educational Technology*, 35, 31-37.
- Schipani, D.S. (2012). Case study method. In: B.J. Miller-McLemore (red.), *The Wiley-Blackwell companion to practical theology* (pp. 91-101). Chichester et al.: Blackwell.
- Schmidt, H.G., Cohen-Schotanus J., & Arends, L.R. (2009). *Impact of problem-based, active learning on graduation rates for 10 generations of Dutch medical students. Medical Education* 43, 211-218.
- Schmidt, H.G., & Moust, J.H.C. (1998). *Probleemgestuurd onderwijs. Praktijk en theorie*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Schmidt, H.G., Molen, H.T. van der, Winkel, W.W.R. te, & Wijnen, W.H.F.W. (2009). Constructivist, problem-based, learning does work. A meta-analysis of curricular comparison involving a single medical school. *Educational Psychologist* 44 (4), 227-249.
- Schuwirth, L. (2006). *Toetsen met korte casussen*. In: H. van Berkel & A. Bax (red.), *Toetsen in het hoger onderwijs* (pp. 127-143). Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Smeets, W., & Morice-Calkhoven, T. (2014). From ministry towards spiritual competence. Changing perspectives in spiritual care in the Netherlands. *Journal of Empirical Theology*, 27, 103-129.
- Vleuten, C.P.M. van der, & Driessen, E.W. (2000). *Toetsing in probleemgestuurd onderwijs*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Vosman, F. (2013). *Geestelijk verzorger in 2015: naar de bron of naar de bliksem?* In: S. van Erp & H. Goris (red.), *De theologie gevierendeeld. Vier spanningsvelden voor de theologiebeoefening in Nederland* (pp. 119-136). Nijmegen: Valkhof.
- Walton, M. (2014). Met de omstandigheden rekening houden. Differentiëring van geestelijke verzorging. *Handelingen – Tijdschrift voor praktische theologie en religiewetenschap*, 41 (3), 39-48.
- Ward, F. (2011). *Lifelong learning. Theological education and supervision*. London: SCM.
- Stefan (dr.habil. S.) Gärtner is als universitair docent Praktische theologie werkzaam bij Tilburg University.
E s.gartner@uvt.nl

Geestelijke verzorging in beeld

Onder het vergrootglas van de case study

Eind 2016 ging het Nederlandse Case Studies Project Geestelijke Verzorging (CSP) van start en is nu halverwege de looptijd. De belangstelling is groot. Meer dan vijftig geestelijk verzorgers doen mee, evenals een tiental onderzoekers van vier universiteiten. Een onderzoeksproject, waarin geestelijk verzorgers zichzelf en hun werk herkennen en ook daadwerkelijk een bijdrage leveren.

Case Studies Project

In 2011 hield George Fitchett een krachtig pleidooi om met behulp van case studies onderzoek te doen naar de feitelijke praktijk van geestelijk verzorgers. Hij constateerde dat er veel te weinig bekend is over wat er concreet in de geestelijke verzorging gebeurt. Zijn doel was om met deze bibliotheek van case studies *good practices* te kunnen identificeren, verder onderzoek te doen naar de effectiviteit en resultaten van geestelijke verzorging, en te kunnen verhelderen – in de opleiding van geestelijk verzorgers, en voor collega's en beleidsmakers – wat geestelijke verzorging inhoudt en kan bijdragen aan de zorg (Fitchett 2011).

Dit pleidooi heeft hij in maart 2015 in Utrecht herhaald, hetgeen de aanzet vormde voor het Nederlandse Case Studies Project Geestelijke Verzorging (CSP), dat eind 2016 van start gegaan is en nu ongeveer halverwege zijn looptijd is. Het project is een gezamenlijk

initiatief van de Protestantse Theologische Universiteit en de Tilburg School of catholic Theology (TST), is ingebed in het Universitair Centrum voor Geestelijke Verzorging (UCGV) en staat onder leiding van de beide auteurs van dit artikel.

Sinds de oproep van Fitchett zijn er – naast een aantal losse case studies – een tweetal bundels met case studies verschenen (Fitchett & Nolan 2015; 2018) en een themanummer van het Britse tijdschrift *Health and Social Care Chaplaincy* (Fitchett & Nolan 2017). In dat themanummer is een beschrijving en verantwoording van de werkwijze van het CSP opgenomen plus een eerste case study op basis van het door ons ontworpen model (Van Loenen, Körver, Walton, & De Vries 2017; Walton & Körver 2017).

Wij waren overdonderd door de belangstelling. Op dit moment zijn 56 geestelijk verzorgers bij het project betrokken, in principe voor vier jaar, evenals ruim tien onderzoekers van vier universiteiten.

< Freek en Hella de Jonge, 'Vredesduif gelost'

Het Case Studies Project heeft een bijzondere weerklank bij de beroepsgroep zelf, maar ook in de wereld van het onderzoek naar geestelijke verzorging en ook bij de overheid en beleidsmakers. Dit bleek onder andere tijdens de internationale conferentie *Do we have a case?*, die op 25 en 26 februari 2019 werd gehouden – in samenwerking met de Commissie Wetenschap van de Vereniging voor Geestelijk VerZorgers (VGVZ) en het (hierboven al genoemde) UCGV. In ieder geval is duidelijk dat het een onderzoeksproject is, waarin geestelijk verzorgers zichzelf en hun werk herkennen en ook het gevoel hebben een bijdrage te kunnen leveren.

Achtergrond en werkwijze

De laatste decennia laten een sterke toename zien van het empirisch onderzoek naar geestelijke verzorging. Ondanks de grote variëteit in onderwerp en methode zijn er drie thema's in dit onderzoek te onderscheiden: Wat doen geestelijk verzorgers in feite? Wat zijn de spirituele behoeften van cliënten of hun naasten? Wat zijn de effecten van de interventies door geestelijk verzorgers (Fitchett, White, & Lyndes 2018)?

Het meeste (inter)nationale onderzoek heeft binnen de context van de zorg plaatsgevonden. Het case studies-onderzoek sluit het sterkste aan op het eerste en het derde thema (Körver 2016). Zoals gezegd, het belangrijkste argument om dit type onderzoek te doen is dat er veel te weinig bekend is over wat in de interactie tussen geestelijk verzorgers en de cliënt, het cliëntsysteem en de (zorg)context daadwerkelijk gebeurt, welk type interventies door geestelijk verzorgers worden gehanteerd, welke doelen zij nastreven en wat de effecten van hun handelen zijn.

Geestelijk verzorgers blijken gemiddeld genomen onvoldoende in staat om goed te beschrijven en theoretisch te verantwoorden wat zij doen. Zij vervallen al snel tot zeer ruime en vage omschrijvingen als 'werken aan de relatie', 'het erkennen van het unieke van elke mens' en 'presentie' (De Roy, Oeneman, Neijmeijer, & Hutschemaekers 1997; Cadge 2017). Bovendien is het volgens Fitchett (2011) noodzakelijk om met case studies voldoende empirische basisgegevens van kwalitatieve aard te verzamelen (descriptief en exploratief), waarmee in een later stadium grootschaliger kwantitatief onderzoek kan worden uitgevoerd.

De aanpak is veelbelovend, vooral ook omdat geestelijk verzorgers als mede-onderzoekers zelf aan het woord komen en hun expliciete en impliciete kennis met het oog op hun feitelijk handelen het uitgangspunt van het onderzoek vormt. Dit stimuleert geestelijk verzorgers om te participeren in het onderzoek – onderzoek dat bovendien dicht bij hun dagelijks werk is gesitueerd.

Onderzoeksgemeenschappen

Bij het ontwerp van het project constateerden wij, dat de op dat moment gepubliceerde case studies laten zien dat geestelijke verzorging meer behelst dan geestelijk verzorgers zelf verwoorden. Tegelijk viel op dat bij de beschrijving van deze case studies zeer verschillende benaderingen worden gebruikt, die onderlinge vergelijking moeilijk maken. En het trof ons dat het gebruik van theoretische modellen en concepten niet of nauwelijks aan te wijzen zijn in het materiaal, dat de verhouding tussen theorie en praktijk moeilijk aantoonbaar blijkt in de beschreven case studies.

Deze constatering hebben geleid tot een onderzoeksoptzet waarbij gebruik wordt gemaakt van een uitvoerig en duidelijk omschreven format om de case study te beschrijven, en vervolgens te bespreken. In dit format wordt uitvoerig aandacht besteed aan de verhouding tussen praktijk en theorie. De bespreking vindt plaats in zes onderzoeksgemeenschappen – een samentrekking van ‘onderzoeksgroep’ en ‘learning community’ (leergemeenschap). Vijf gemeenschappen zijn samengesteld op basis van het werkveld (ziekenhuis, ouderenzorg, ggz, justitie en defensie) en een zesde is van gemengde samenstelling (jeugdzorg, zorg voor mensen met een verstandelijke beperking, revalidatie, eerste lijn) (Walton & Körver 2017; Gärtner, Körver, & Walton 2019).

Het doel van het onderzoek is om *good practices* van geestelijke verzorging te traceren, en vooral criteria daarvoor. Daarbij is het noodzakelijk om aandacht te besteden aan de verhouding tussen praktijk en theorie (‘waarop baseren geestelijk verzorgers hun handelen of interventies?’), aan de doelen die geestelijke verzorging nastreeft en de feitelijke interventies die aan de orde zijn, met hun effect. In de opzet is bovendien ruimte ingebouwd om de betrokken cliënt te laten reageren op de beschrijving – *member check* (Lub 2014) en om reacties te laten geven door andere betrokkenen in de case study (bijvoorbeeld andere zorgverleners). Daarnaast biedt de bespreking in de onderzoeksgemeenschap het voordeel dat de case study in een breder kader komt te staan en dat er aan een consensus wordt gewerkt.

Waardevolle benadering

In het kader van het CSP beschouwen we een case study als een informatief verhaal op basis van een methodische beschrijving en reflectie waarin het begeleidingsproces en de bijdrage van de geestelijke verzorging worden gepresenteerd en beargumenteerd. Dit betekent in ieder geval dat het CSP zich concentreert op individuele contacten en contacten met een kleine groep (zonder overigens de context te verwaarlozen).

Case studies kunnen vervolgens vanuit verschillende perspectieven worden onderzocht, bijvoorbeeld vanuit het perspectief van de denominatie (van cliënt en/of geestelijk verzorger), van het werkveld, van de verhouding tussen relationele gerichtheid en concrete doelgerichtheid, van ritualiteit, van het belang van metaforen, van een specifieke doelgroep of vanuit contingentie of eindigheid. De praktijk die in een case study wordt beschreven, bestaat uit een samenhangend patroon of netwerk van observaties, interacties, interventies, reflecties, emoties, motivaties, intenties, effecten enzovoort.

Een onderliggende kwestie betreft de aard van de evidentie die case studies bieden. Uitgangspunt is dat case studies niet de laagste sport op de hiërarchische onderzoeksladder representeren. Het is een waardevolle onderzoeksbenadering die passend is voor onderzoek naar geestelijke verzorging en ook steeds meer (her)waardering ondervindt in andere wetenschapsgebieden (Flyvbjerg 2006; Greenhalgh et al. 2016; Panter, Guell, & Ogilvie 2016).

De focus ligt in eerste instantie op de ontwikkeling van *practice-based evidence* als eerste stap

in de richting van een *evidence-based practice*. Hoewel de opbrengst van een enkele case study een zekere ambiguïteit kent, kan onderzoek op basis van meerdere case studies tot een mate van aannemelijkheid en betrouwbaarheid leiden, die veel groter is dan vaak wordt aangenomen.

Dit is zeker het geval in het kader van praktijkgestuurd onderzoek, waarin onderzoekers en geestelijk verzorgers samenwerken. Dit type onderzoek sluit aan bij het huidige ontwikkelingsniveau van de interventie, is ingebed in de professionele praktijk, wordt onmiddellijk benut op alle niveaus van de praktijk (primaire proces, team, instelling en beleid), en is gericht op en gaat uit van samenwerking tussen de onderzoekers en alle niveaus van de praktijkorganisatie (Van Yperen, Veerman, & Bijl 2017). Het is een vorm van responsief onderzoek waarin interactie met de onderzochte subjecten wordt nagestreefd (Abma & Widdershoven 2006).

In feite is er sprake van drie niveaus van interactie: tussen de geestelijk verzorgers en hun cliënten, tussen de geestelijk verzorgers en andere betrokken professionals, en tussen de geestelijk verzorgers (als mede-onderzoekers) en de onderzoekers.

Naturalistische case study

Case studies zijn bijzonder geschikt om de werkelijkheid te bestuderen, zeker als het gaat om de complexiteit van en de interacties in een specifieke situatie in beeld te brengen, en om de betekenissen die mensen aan situaties en gebeurtenissen geven, te benaderen.

Case studies dragen uitdrukkelijk bij aan *evidence-based practice* (EPB), vooral door de verheldering van de klinische praktijk en

ervaring en door aandacht voor de waarden en de contexten van cliënten. Want volgens de oorspronkelijke opvattingen over EBP horen juist deze twee elementen – klinische ervaring en waarden van de cliënt – uitdrukkelijk gecombineerd te worden met de beste wetenschappelijke inzichten en onderzoeksresultaten. Geen rekening houden met klinische ervaring en de waarden en context van de cliënt is geen EBP in de ware zin van het woord en leidt niet tot goede zorg, vaak eerder tot het tegendeel (Sackett, Rosenberg, Gray, Haynes, & Richardson 1996; Raad voor Volksgezondheid en Samenleving 2017).

Vijf kenmerken

Case studies vormen ‘de wetenschap van het particuliere’, in de termen van Abma en Stake (2014). In hun opvatting over de naturalistische case study formuleren zij vijf onderscheidende kenmerken van de case study. Deze kenmerken sluiten bijzonder goed aan bij doelen en werkwijze van het CSP. Het zal bovendien duidelijk worden dat deze kenmerken bijzonder goed aansluiten bij het beroepsethos en vaardigheden van geestelijk verzorgers.

Bij elk kenmerk presenteren wij steeds een korte omschrijving van een case study uit het project dat het desbetreffende kenmerk treffend typeert. De voorbeelden zijn afkomstig uit case studies die tot stand zijn gekomen in de onderzoeksgemeenschap ziekenhuis.

1. In een case study gaat het om zogenaamde *emic* kwesties, kwesties die opkomen uit de case en niet van buitenaf worden opgelegd. Het doel van een case study is om een speci-

fieke situatie of casus beter te verstaan, vooral de onderliggende waarden en betekenissen. Hoewel in een case study in het begin altijd vanuit een bepaalde focus en onderzoeksvraag wordt benaderd, is het design vooraf niet volledig vastgelegd. Kwesties, vragen en aandachtspunten komen op uit de casus (*emic* tegenover *etic*), en kunnen verder worden ontwikkeld en onderzocht.

In een case study waarin de geestelijk verzorger zeer nauwkeurig een ziekenzalving beschrijft, valt bij de reflectie op dat de geestelijk verzorger uitzonderlijk veel aandacht besteedt aan het leggen van contacten en verbindingen tussen de verschillende betrokkenen: familie (vrouw van de patiënt en hun kinderen), verpleegkundigen en artsen op de intensive care, en de overige behandelaren. Hij legt uit dat hij dat altijd doet, dat hij dat belangrijk vindt, zodat het voor ieder duidelijk is wat er gebeurt en wat het belang ervan is. Hij ziet zichzelf als een soort verbindingsofficier, die vooral ook – zo concludeert de onderzoeksgemeenschap – een verbinding weet te leggen tussen de leefwereld van de patiënt en zijn familie en de systeemwereld van behandelingen, protocollen en procedures (Abma 2010). Ook legt de geestelijk verzorger al een verbinding naar de situatie na het overlijden – getuige ook de vraag van de vrouw van de patiënt na het ritueel: ‘Wat gaat er nu gebeuren?’

2. In een case study wordt de *invloed van de context* voortdurend verdisconteerd. De betekenis van een ervaring is altijd situationeel bepaald. Er zijn voortdurend interacties met de context, een casus is nooit een geïsoleerd gegeven. Binnen elke casus zijn weer delen, dimensies en domeinen te onderscheiden, die elk hun invloed hebben op het geheel en op andere onderdelen. Bestudering van die delen

draagt bij aan de begrijpelijkheid van de case als geheel.

In een andere case study blijkt een waxjas plotse-ling een grote betekenis te hebben. De patiënte die al maanden op een medium care-afdeling verbleef, aan de beademing, had die jas uitdrukkelijk laten ophangen, dichtbij de deur, altijd in haar zicht. Eerder in de begeleiding had de geestelijk verzorger met deze vrouw een aantal beelden en metaforen besproken. Het beeld van een zingend vogeltje hielp de vrouw om haar als het ware haar stem terug te geven. Ze lag al maanden aan de beademing en het was onduidelijk of ze er nog ooit los van zou komen. De waxjas voegde daar nog iets aan toe: de ambivalentie over afhankelijk blijven van de beademing en het vrij kunnen rondlopen (‘niet meer gekooïd zijn’).

3. Een case study besteedt uitdrukkelijk aandacht aan *betekenis en interpretatie*. Het gaat in een case study meer om verstaan (*Verstehen, understanding*) dan om verklaring (*Erklären, explanation*). De vooronderstelling is dat juist in de dialoog tussen mens en omgeving betekenis ontstaat. Betekenis is niet vooraf gegeven, maar ontstaat in dialoog, in interactie. En juist die betekenisconstructie in interactie en de betekenis van ervaringen staan centraal in een case study. Dit betekent tegelijk dat de onderzoeker niet een objectieve afstandelijke positie inneemt, maar in de interactie betrokken is, en dus ook in het proces van betekenisgeving en interpretatie. Tegelijk is het van belang ook de nodige distantie te realiseren, zodat de ruimere context en verschillende perspectieven zichtbaar blijven. Daarbij is meervoudige partijdigheid vereist.

In weer een andere case study legt de geestelijk verzorger tijdens de bespreking in de onderzoeksgemeenschap uit, dat de case study ook een erkenning inhoudt van de cliënte. Het gaat om een cliënte met een bipolaire stoornis die regelmatig wordt opgenomen in het ziekenhuis, en die steeds weer opnieuw de stoornis een plek moest zien te geven in haar leven, steeds weer opnieuw haar verhaal moest doen bij altijd andere hulpverleners, en steeds weer opnieuw haar plaats in haar gezin moest herontdekken. De geestelijk verzorger wil de vrouw via de case study ‘eer’ geven, ‘erkenning voor het feit dat zij zich laat kennen’ en anderen vertrouwen schenkt.

4. Een case study is gericht op *holistisch verstaan*, dat wil zeggen dat het gaat om de organische verhouding van gebeurtenissen, interacties, contexten, perspectieven en invloeden en niet om enkelvoudige causale verbanden. Het verstaan van de werkelijkheid is gediend met het onderzoeken van en rekening houden met meervoudige perspectieven van betrokkenen en belanghebbenden. De onderzoeker observeert, luistert, stelt vragen, peilt en interpreteert, en is zodoende zelf het instrument om tot zo’n holistisch verstaan te komen.

In de bespreking van een case study komt naar voren dat de interactie met de patiënte, opgenomen met uitzaaiingen na een zware oncologische ingreep een jaar geleden, niet zo eenduidig is. Zij vertelt veel, lacht veel, en lijkt weg te willen blijven van de ernst van de situatie. De geestelijk verzorger peilt, soms heel directief, naar haar gevoelens rondom haar situatie. Soms staat ze er even bij stil, maar stapt al snel weer over op een ander onderwerp. Tegelijk heeft de geestelijk

verzorger juist het idee dat in het heen en weer tussen ernst en humor het besef van hoe het is wel degelijk aanwezig is. Haar houding als weerstand of ontkenning typeren doet geen recht aan de situatie. Door artsen en verpleegkundigen wordt zij gewaardeerd, een lieve vrouw. Het contact voelt als dat met een oude bekende. De onderzoeksgemeenschap typeerde interactie als ‘verdunde ernst’.

5. Het doel van een case study is om gedetailleerde informatie te verschaffen. Het gaat niet zo zeer om representativiteit als wel om wat we kunnen *leren van deze specifieke case*. Het gaat om het *learning potential*. Aan het begin van een case study is vaak nog niet helder welke cases relevante informatie zullen opleveren. In de onderlinge vergelijking wordt duidelijk welke cases deze potentie wel uitdrukkelijk hebben, en dus leiden tot uitdagende en veelbelovende inzichten, en de complexiteit en dynamiek van specifieke situaties kunnen openbaren. Case studies leveren *local knowledge* die tijd- en contextgebonden is, en die niet zelden leidt tot zogenaamde *vicarious experience* voor hen die in staat zijn de beschreven ervaringen te vertalen naar hun eigen context. Dit laatste lukt beter als er sprake is van *thick description* (Geertz 1973), en de case in een narratieve vorm wordt gepresenteerd. Een verhaal is toegankelijk door de ontwikkeling van karakters gaandeweg het verhaal, de problemen die zich aandienen, de dialoog en strijd die zich in het verloop zullen aandienen. Een verhaal verheldert de complexiteit en context, heeft ruimte voor ambivalentie en laat op die manier het algemeen menselijke karakter van een situatie zien.

De patiënt is een 46-jarige man die plotseling is opgenomen na een darmonderzoek. Hij moet met spoed een operatie ondergaan waarbij een stoma zal worden aangelegd. Hij is hier totaal niet op voorbereid en twijfelt of hij de operatie wel wil ondergaan. De geestelijk verzorger wordt in consult gevraagd om met hem in gesprek te gaan, maar deze spreekt de man niet meer voor de operatie. Over deze operatie heeft de dokter in alle helderheid gezegd dat de man geen keus heeft. Twee dagen na de operatie lukt het de geestelijk verzorger wel om de patiënt te spreken. Ze staan stil bij wat er allemaal is gebeurd. De geestelijk verzorger stelt zich voor als 'geestelijk verzorger', maar tijdens het gesprek vraagt de man 'wat hij precies is'. Als de geestelijk verzorger zich dan als 'pastor' benoemt, neemt het gesprek een wending. Er ontstaat een nieuw gesprek; de man vraagt om gebed. Verrassend in deze casus, die min of meer bij toeval is gekozen door het voornemen 'de eerste patiënt op maandagmorgen' als casus in te dienen, is dat de presentatie als geestelijk verzorger weliswaar aanleiding geeft tot een open gesprek over de ontstane situatie, de voorgeschiedenis ervan en de impact die dit alles heeft op de patiënt, maar dat er na het bekend worden als 'pastor' er een nieuwe openheid ontstaat die zichtbaar wordt in mimiek en openheid van spreken, waarbij ook het geloof van de man ter sprake komt en er ook gebeden wordt. De reden om deze casus te selecteren is, zoals aangegeven, een 'gewoon contact' als uitgangspunt te nemen, maar nu is het voor de geestelijk verzorger ook een casus geworden die de vraag opwerpt: hoe presenteert je jezelf, en welke invloed heeft dat op de ontmoeting?

Enkele karakteristieken van het CSP

Vanaf het begin van het project is gekozen voor een vast format voor de beschrijving en bespreking van de case study (Walton & Körver 2017; Gärtner et al. 2019). Door dit format wordt de

inbrenger aangespoord om de verschillende lagen, aspecten en perspectieven van een situatie te verwoorden. Het leidt ertoe dat deelnemende geestelijk verzorgers constateren dat ze veel meer doen dan ze aanvankelijk dachten. De complexiteit en het ingrijpend karakter van cases komen scherper naar voren.

Een geregelde constatering is dat geestelijk verzorgers wel degelijk een handelingsdoel hebben waarop ze hun interventies afstemmen, terwijl zij aanvankelijk vaak zeggen: 'ik had geen duidelijk doel toen ik aan het gesprek begon'. Wat intuïtief werd gedaan, weerspiegelt een grotere mate van professionaliteit dan aanvankelijk werd verondersteld. *Tacit knowledge* (Polanyi 1967) wordt bewust en kan beter worden aangestuurd.

De verschillende rubrieken van het format vormen *sensitizing concepts* (Bowen 2006), die de aanvankelijke beschrijving en analyse sturen. Bij deze *sensitizing concepts* hoort onder andere de definitie van de VGVZ over wat geestelijke verzorging is, waarbij vier dimensies van zingeving en levensbeschouwing worden onderscheiden: existentieel, spiritueel, ethisch en esthetisch (VGVZ 2015).

Onderlinge vergelijkbaarheid van de case studies wordt door het vaste format en de vaste structuur voor de reflectie vergroot. Want hoewel elke case uniek is en zeer gedetailleerd een situatie van geestelijke verzorging beschrijft, kan door vergelijking helder worden welke case een *good practice* weergeeft die illustratief is voor het beroep en kunnen criteria voor en werkzame elementen van veelbelovende interventies worden geïdentificeerd (Van Yperen et al. 2017).

In de onderzoeksgemeenschappen spreekt de

geestelijk verzorger die zijn of haar case study inbrengt, in de derde persoon over zichzelf: 'deze geestelijk verzorger'. Dat lijkt in tegenspraak met hoe Abma en Stake (2014) spreken over de nauwe betrokkenheid van de onderzoeker. Toch hebben wij voor deze optie gekozen, vooral ook omdat de case study een beschrijving is van de eigen praktijk van de desbetreffende geestelijk verzorger. De betrokkenheid zou te groot kunnen zijn, een mate van betrokkenheid die het moeilijk kan maken om meer perspectieven in en de ruimere context van de case waar te nemen. De inbrenger moet zowel betrokken zijn als distantie kunnen realiseren.

Het is een voorbeeld van wat in een ander verband Scheff *esthetische afstand* heeft genoemd: niet te dichtbij zodat het geen herbeleving is, niet te veraf om te voorkomen dat het een opsomming van feiten wordt (Scheff 2001). Bovendien accentueert het spreken in de derde persoon dat de onderzoeksgemeenschap geen supervisiegroep is, waarbij de nadruk zou liggen op het persoonlijk leerproces van de geestelijk verzorger. De nadruk ligt juist op de beschrijving en analyse van de case vanuit het perspectief van het beroep.

De onderzoeksgemeenschappen bestaan uit acht tot twaalf geestelijk verzorgers, met een of twee onderzoekers als voorzitters. Ze zijn ingedeeld per werkveld. De deelnemende geestelijk verzorgers hebben zich in principe vastgelegd voor een periode van vier jaar, in samenspraak met hun werkgever. Vier keer per jaar komen ze bijeen voor een hele dag, waarbij meestal twee cases worden besproken. Deze werkwijze garandeert dat de gemeenschap het format steeds beter hanteert en de attitude als medeonderzoek-

ker ontwikkelt. Men kan door vergelijking met eerdere casebesprekingen beter beoordelen wat een voorbeeld van een *good practice* is.

Tot slot

Het project is ingewikkeld wat opzet en infrastructuur betreft en vroeg een lange aanlooptijd. Nu er stap voor stap resultaten ter beschikking komen, blijkt dat we een uitermate geschikte manier hebben gevonden om een basis te geven aan het prachtige en onmisbare beroep van geestelijk verzorger, in samenwerking met de beroepsbeoefenaars zelf.

Ter afsluiting zijn de woorden van de Amerikaanse fotograaf, Emmett Gowin, passend. De slotwoorden van zijn afscheidsrede als docent van Princeton University luiden als volgt (Davis et al. 2013, 64):

And, finally, this is what I need to say to you. There are things in your life that only you will see, stories that only you will hear. If you don't tell them or write them down, if you don't make the picture, these things will not be seen, these things will not be heard.' <

Literatuur

- Abma, T.A. (2010). *Herinneringen en dromen van zeggenschap. Cliëntenparticipatie in de ouderenzorg*. Den Haag: Boom Lemma.
- Abma, T.A., & Stake, R.E. (2014). Science of the particular. An advocacy of naturalistic case study in health research. *Qualitative Health Research*, 24(8), 1150-1161.
- Abma, T.A., & Widdershoven, G.A.M. (2006). *Responsieve methodologie. Interactief onderzoek in de praktijk*. Den Haag: Lemma.
- Bowen, G.A. (2006). Grounded Theory and Sensitizing Concepts. *International Journal of Qualitative Methods*, 5(3), 12-23.

- Cadge, W. (2017). God on the fly? The professional mandates of airport chaplains. *Sociology of Religion*, 78(4), 437-455.
- Davis, Keith F., et al. (2013). *Emmet Gowin*. Photographs by Emmet Gowin. Madrid/New York: Fundación Mapfre - Aperture.
- Fitchett, G. (2011). Making our case(s). *Journal of Health Care Chaplaincy*, 17(1-2), 3-18.
- Fitchett, G., & Nolan, S. (Eds.) (2015). *Spiritual care in practice. Case studies in healthcare chaplaincy*. London - Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers.
- Fitchett, G., & Nolan, S. (Eds.) (2017). *Special issue: Chaplain case study research* (Vol. 5.2): Health and Social Care Chaplaincy.
- Fitchett, G., & Nolan, S. (Eds.) (2018). *Case studies in spiritual care. Healthcare chaplaincy assessments, interventions & outcomes*. London - Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers.
- Fitchett, G., White, K.B., & Lyndes, K.A. (Eds.) (2018). *Evidence-based healthcare chaplaincy. A research reader*. London - Philadelphia: Jessica Kingsley.
- Flyvbjerg, B. (2006). Five misunderstandings about case-study research. *Qualitative Inquiry*, 12(2), 219-245.
- Gärtner, S., Körver, J., & Walton, M. (2019). Von Fall zu Fall. Kontext, Methode und Durchführung eines empirischen Forschungsprojekts mit Case-studies in der Seelsorge. *International Journal of Practical Theology*, 23(1), 98-114.
- Geertz, C. (1973). Thick description. Toward an interpretive theory of culture. In: C. Geertz (Ed.), *The interpretation of cultures* (pp. 3-30). New York: Basic Books.
- Greenhalgh, T., Annandale, E., Ashcroft, R., Barlow, J., Black, N., Bleakley, A., Ziebland, S. (2016). An open letter to The BMJ editors on qualitative research. *British Medical Journal*, 352, i563.
- Körver, J. (2016). Wat doen geestelijk verzorgers? Met case studies op naar practice-based evidence van geestelijke verzorging. *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 19(82), 10-19.
- Loenen, G. van, Körver, J., Walton, M.N., & de Vries, R. (2017). Case study of 'moral injury'. Format Dutch Case Studies Project. *Health and Social Care Chaplaincy*, 5(2), 281-296.
- Lub, V. (2014). *Kwalitatief evalueren in het sociale domein. Mogelijkheden en beperkingen*. Den Haag: Boom Lemma uitgevers.
- Panther, J., Guell, C., & Ogilvie, D. (2016). Qualitative research can inform clinical practice. *British Medical Journal*, 352, i1482.
- Polanyi, M. (1967). *The tacit dimension*. New York: Doubleday.
- Raad voor Volksgezondheid en Samenleving (2017). *Zonder context geen bewijs. Over de illusie van evidence-based practice in de zorg*. Den Haag: RVS.
- Roy, A. de, Oeneman, D., Neijmeijer, L., & Hutschmaekers, G. (1997). *Beroep: geestelijk verzorger. Een verkennend onderzoek naar persoon, werk en werkplek van geestelijk verzorgers in de gezondheidszorg*. Utrecht: Trimbos-instituut.
- Sackett, D.L., Rosenberg, W.M., Gray, J.A., Haynes, R.B., & Richardson, W.S. (1996). Evidence based medicine: what it is and what it isn't. *British Medical Journal*, 312(7023), 71-72.
- Scheff, T.J. (2001). *Catharsis in healing, ritual, and drama*. Lincoln: Authors Guild Backinprint.com Edition.
- VGvZ (2015). *Beroepsstandaard geestelijke verzorging*. Amsterdam: VGvZ.
- Walton, M.N., & Körver, J. (2017). Dutch Case Studies Project in Chaplaincy Care. A description and theoretical explanation of the format and precedures. *Health and Social Care Chaplaincy*, 5(2), 257-280.
- Yperen, T.A. van, Veerman, J.W., & Bijl, B. (Eds.) (2017). *Zicht of effectiviteit. Handboek voor resultaatgerichte ontwikkeling van interventies in de jeugdsector* (2^e ed.). Rotterdam: Lemniscaat.
- Sjaak (dr. J.W.G.) Körver is universitair hoofd-docent aan Tilburg School of Catholic Theology.
E j.w.g.korver@uvt.nl
- Martin (prof.dr. M.N.) Walton is bijzonder hoogleraar Geestelijke verzorging aan de Protestantse Theologische Universiteit, vestiging Groningen.
E mw Walton@pthu.nl

Energie én bezieling

Geestelijke verzorging en oncologische revalidatie

Het inzetten van eigen terminologie kan het domein van geestelijke zorg verhelderen, zeker in een omgeving van oncologische revalidatie. Deze case study uit het Antoni van Leeuwenhoek-ziekenhuis in Amsterdam, in het kader van het lopende Case Studies Project, laat zien hoe wezenlijk het belang van spirituele zorg is en tot zijn recht komt in een gestructureerd aanbod.

Achtergrond en context

Mevrouw wordt door de revalidatie-arts in opleiding – een *physician assistant* – doorverwezen naar de geestelijk verzorger. Het gaat om een vrouw van 66 jaar, voor de tweede keer getrouwd. Zij heeft een zoon uit het eerste huwelijk. Haar huidige man woont in het buitenland waar zij regelmatig naartoe gaat. Zij heeft pedagogiek gestudeerd en is sinds kort gepensioneerd. Zij weeft op hoog niveau en doet intensief aan yoga. Zij is katholiek opgevoed, voelt zich nu echter breed spiritueel.

Voor de derde keer is de vrouw gediagnosticeerd met borstkanker. De behandeling met chemotherapie en bestraling is afgerond en zij is in consult bij het medisch-maatschappelijk werk, waar blijkt dat de vrouw intens – fysiek en mentaal – vermoeid is. Dit leidt tot een verwijzing naar het Medisch Specialistisch Revalidatieprogramma in het Antoni van Leeuwen-

hoek (ziekenhuis gespecialiseerd in oncologie), waarin kankerpatiënten multidisciplinair worden begeleid als er sprake is van beperkingen of problemen op lichamelijk, psychisch, sociaal en spiritueel vlak. In dit programma wordt gewerkt volgens de Richtlijn Oncologische Revalidatie. Mevrouw stemt in met deze verwijzing.

Na de intake met de revalidatiearts schrijft deze in het dossier: ‘Mevrouw heeft twintig jaar geleden voor het eerst borstkanker door-gemaakt. Toen bestonden er nog geen oncologische revalidatieprogramma’s. Het kostte haar twintig jaar voordat zij “uitgedeukt” was (haar eigen woorden). Zij kan niet nog eens tien jaar vechten. Er is sprake van mentale uitputting. De hulpvraag van mevrouw luidt: “Hoe kan ik mijn energie opbouwen?”’

De revalidatiearts vraagt in de intake ook naar de levensbeschouwing van mevrouw – iets wat overigens niet altijd en niet consequent gebeurt. De arts merkt dat deze dimensie een wezenlijk deel van haar welbevinden is: “maar ik kom hier nu niet bij; het voelde voorheen

< H.N. Werkman, *‘De taal der vogelen’, 1943*

als een groter geheel dat mij droeg, dat is totaal weg”.

Na overleg en toestemming van mevrouw vraagt de revalidatiearts een consult aan bij de geestelijke verzorging ‘vanwege spirituele leegte’. Bij deze indicatie voegt de arts nog deze toelichting: ‘Patiënte ging tot de derde keer borstkanker regelmatig naar de kerk. Zij haalde daar een stukje basis door het gevoel te ervaren “er is iets groter dan ikzelf”. Zij voelde zich daardoor gedragen. Dat gevoel is helemaal weg. Graag jullie begeleiding om te kijken of ze dit kan hervinden.’

De gesprekken vinden plaats in een spreekkamer van het pas geopende Centrum voor Kwaliteit van Leven van het ziekenhuis. In dit centrum is een oefenzaal voor de fysio- en ergotherapie, waar mevrouw gedurende het revalidatietraject twee keer per week een trainingsprogramma volgt, individueel en in groepsverband. Ook is er een werkkamer annex atelier voor de creatieve therapie. De medisch-maatschappelijk werkers, psychiaters, psychologen, ondersteuningsconsulenten en geestelijk verzorgers maken gebruik van een van de tien spreekkamers in het centrum, die bij een afspraak wordt ingepland.

Iedere kamer – alle op de begane grond – heeft een eigen pastelkleurige tint; afbeeldingen aan de wanden ontbreken nog. Er staat een bureau met computer en een ronde tafel met vier stoelen. In diezelfde gang is er de mogelijkheid om koffie, thee of water te halen in een keukentje. De geestelijke verzorging maakt deel uit van de psychosociale oncologie en is ingebed in het Centrum voor Kwaliteit van Leven.

Voorafgaande aan het eerste gesprek heeft de

geestelijk verzorger de anamnese en de last-meter van mevrouw uit het patiëntendossier gelezen. Twee keer tijdens het begeleidingstraject van vijf gesprekken, in een tijdsspanne van vier maanden, wordt de situatie van mevrouw in het multidisciplinair overleg besproken. Mevrouw is geïnformeerd over het Case Studies Project en heeft een *informed consent*-formulier ondertekend, waarin zij toestemming geeft om – geanonimiseerd – over haar begeleiding te publiceren.

Begeleiding

Het eerste gesprek staat in het teken van kennismaken en verkennen van de vraag. Bij binnenkomst ziet de geestelijk verzorger een vrouw met een vriendelijk gezicht, open blik, kleurig gekleed; ze komt gespannen over. De geestelijk verzorger nodigt haar uit om aan de ronde tafel te zitten, gaat iets te drinken halen en ziet bij terugkomst dat mevrouw een schriftje en een pen op tafel heeft gelegd.

De geestelijk verzorger stelt zich voor en benoemt de setting van de begeleiding. Doel van dit eerste gesprek is om kennis te maken en te verkennen wat de vragen en verlangens zijn als het gaat om levensbeschouwing en spiritualiteit. Mevrouw zegt dat zij wat gespannen is en nog nooit met iemand over dit onderwerp heeft gesproken. Dit uitspreken biedt enige ontspanning, en zij begint te vertellen.

Vorig jaar is voor de derde keer, na twintig jaar, een primaire tumor in haar borst gevonden. Ze dacht het proces wel te kennen en te weten hoe ze met de gevolgen van de behandeling om moest gaan, maar ze ervaart deze keer een diep dal en intense vermoeidheid. Ook

spiritueel gezien voelt zij zich 'op' en niet meer gedragen: 'ik voel niets meer'. De geestelijk verzorger vraagt hoe spiritualiteit in het leven van mevrouw is gegroeid en geeft zo ruimte dat zij zelf kan verwoorden waarnaar zij verlangt en wat zij mist, waar haar vragen liggen.

Zij is katholiek opgevoed en woonde als kind in het buitenland vanwege het werk van haar vader. Op 14-jarige leeftijd moest zij in Nederland onderwijs volgen en woonde zij met haar oudere zus bij haar tante. De rest van het gezin bleef ginds. Met haar tante voelde zij een soort zielsverwantschap en voerde zij veel gesprekken over geloof en vernieuwende ideeën. Een nieuwe religieuze wereld opende zich voor haar. Toen haar ouders terugkeerden gingen zij samen in een ander deel van Nederland wonen, met een behoudender (religieus) klimaat. Op haar negentiende heeft zij bewust afstand genomen van de kerk, tot verdriet van haar moeder die voor mevrouw 'een soort heilige' was.

Haar eerste man wilde geen aandacht schenken aan zijn religieuze achtergrond. Via haar tweede man heeft zij de lutherse liturgie leren kennen, die iets in haar opende. Tegelijk ervaart zij dat ook daar vorm de inhoud heeft overgenomen. Zij mist de verstilling en heeft moeite met de personificatie van God: 'Iedereen weet het zo duidelijk, ik niet meer en ik voel me hierin alleen.' Zij weet ook niet meer waar ze de kracht vandaan moet halen.

Op grond van wat mevrouw vertelt, kiest de geestelijk verzorger voor het begrip *bezieling* als uitgangspunt voor het volgende gesprek en toetst dit bij mevrouw. Mevrouw maakt een gebaar met haar hand die ze tot een vuist balt en tegen haar buik drukt: 'Daar zit nu mijn

ziel, ergens in mijn onderbuik, terwijl mijn ziel me altijd omgeven heeft.' Ze maakt een weids gebaar: 'Daar wil ik naar terug.' De geestelijk verzorger stelt voor om in de volgende gesprekken hieraan aandacht te besteden en vraagt om de volgende keer, twee weken later, iets mee te nemen dat voor haar de ziel verbeeldt. Mevrouw wil dit graag en schrijft het op in haar schriftje. Zij voegt eraan toe dat dit gesprek bevrijdend is, ze voelt zich minder gespannen. De geestelijk verzorger bespeurt bij mevrouw een grote honger om met dit thema aan de slag te gaan, en het is haar ervaring dat eigen gekozen teksten of afbeeldingen de communicatie kunnen verdiepen en helend kunnen werken.

In het tweede gesprek heeft mevrouw een tekst en een foto meegenomen die voor haar de ziel verbeelden. De tekst is afkomstig van Kees van Kooten en luidt: 'Ik heb niet oneindig de tijd.' Als zij het voorleest, moet ze huilen. Dan laat zij een foto van een groot wandkleed zien, met vlakken waarin een grote vogel is geweest: 'Dit is het allereerste kleed dat ik heb geweest. Het moest een vogel worden. Toen ik negen was, wilde ik een vogel zijn. Een oom heeft toen voor mij een gedicht gemaakt "Als een vogel zo vrij"' Ook als ze dit voorleest, huilt ze. 'Die vogel is mijn innerlijk, mijn ziel. (...) Met hart en ziel heb ik dit geweest. Die bezieling, zo voelt het al tijden niet meer.' Het gesprek gaat door op deze metafoor, hoe de vogel er nu uit zou zien: een gewonde vogel. Wéér getroffen door kanker. Dat maakt haar vleugellam en bang, ze wordt weer bepaald bij de eindigheid. Het helpt haar om het zo onder woorden te brengen. Het voelt als erkenning van de pijn en het verdriet om de kanker – pijn en verdriet waar ze niet

aan toekomt. Ook de zorg om haar man komt ter sprake, iets wat haar nu opbreekt. Zal hij ooit van de drank afkomen? Hij heeft het al een paar keer geprobeerd, maar valt steeds terug.

De volgende gesprekken werken de kern van waar deze vrouw mee worstelt, steeds verder uit. Bij tijden maakt haar dat verdrietig en put het haar ook uit. Vanuit het begrip bezieling komen ervaringen van dienstbaarheid, ontheemd zijn en kwetsbaarheid aan bod. Hierbij stilstaan, soms letterlijk stil zijn, is een weloverwogen keus van de geestelijk verzorger. Dit vanuit de gedachte dat mevrouw zichzelf weinig rust heeft gegund om erbij stil te staan. Bij het allereerste contact neemt de geestelijk verzorger veel spanning bij haar waar. Ze spreekt op een snelle manier, zachte toon, hoog ademend, de woorden zorgvuldig kiezend, soms zoekend. Gaandeweg ontstaat er meer rust en kan er af en toe ook gelachen worden. Bij elk gesprek legt zij een schriftje op tafel, schrijft er soms wat in, of citeert eruit.

Andere betrokkenen

Wekelijks komt het Medisch Specialistisch Revalidatieteam bijeen om patiënten in een multidisciplinair overleg te bespreken. In een van de besprekingen vertelt de geestelijk verzorger dat zij in de begeleiding aandacht schenkt aan bezieling, een andere, spirituele benadering voor gebrek aan energie waaraan fysio- en ergotherapie en diëtetiek werken. Enkele collega's grinniken wat, want 'dat is vaag, zweverig, daar kun je niets mee'.

De geestelijk verzorger houdt vast aan het begrip bezieling, omdat dit precies aangeeft waar mevrouw naar verlangt. De geestelijk verzorger

legt uit dat bezieling bij deze mevrouw staat voor weer geestkracht ervaren, ook in religieuze zin, waardoor ze weer geïnspireerd, met hart én ziel, kan leven en weven. Dit is altijd de bron geweest waaruit zij putte, maar deze is nu opgedroogd, vanwege weer de confrontatie met de breekbaarheid van haar bestaan, de besluiteloosheid omtrent zorg om haar man en door gebrek aan zelfzorg.

De revalidatiearts pakt dit op en vat het samen in het kernprobleem: *'Door gebrek aan energie / bezieling en inadequate coping komt patiënte niet tot activiteiten die zij leuk en waardevol vindt.'* Bezieling en waardevol worden dus toegevoegd.

Met de collega medisch-maatschappelijk werk stemt de geestelijk verzorger af wat betreft de inhoud van de begeleiding. De collega richt zich op het gezin van herkomst, de rusteloosheid van mevrouw door het leven in twee landen en de angst voor een recidief. In een tweede overleg wordt voorgesteld de vrouw ook creatieve therapie aan te bieden. Dit helpt haar om dichterbij haar emoties te komen.

Resultaat

Aan het eind van het revalidatietraject geeft mevrouw in het evaluatiegesprek met de revalidatiearts aan, dat zij veel inzicht heeft gekregen in hoe om te gaan met haar energie, dankzij de begeleiding op fysiek, psychosociaal en spiritueel vlak. In een e-mail aan de geestelijk verzorger schrijft zij:

'Ik kan niet genoeg beklemtonen hoe belangrijk het voor mijn herstel is, dat ik onder één dak, (...), vanuit verschillende disciplines dit programma mocht volgen. Twintig jaar geleden

ben ik ook naar een fysio gegaan, was in therapie, deed yoga, wandelde lange stukken, kreeg haptonomie. Maar het bleven losse delen ...'

Over de gesprekken met de geestelijk verzorger schrijft zij:

'Eigenlijk is het ontzettend moeilijk om door te geven wat er in onze gesprekken gebeurde, want het is zo besloten in de intimiteit, het luisteren en gehoord worden, de sfeer ... het mogen, durven, kunnen uitspreken van twijfels, angsten, zoeken ... Ik geloof dat dat het is, wat zo helend is.'

Hier rapporteert de patiënte zelf 'heling' – een dimensie waarvan soms wordt gezegd dat die zo moeilijk te beschrijven is.

Terugblik

Wat opvalt, is het belang van taal en de symbolische werking ervan. Dit bevestigt de ervaring van de geestelijk verzorger dat eigen gekozen teksten of afbeeldingen de communicatie kunnen verdiepen en helend kunnen werken. Deze werkwijze heeft aan de ontspanning bijgedragen, heeft de vrouw teruggebracht bij vroegere bronnen en ervaringen, en heeft subjectiverend en bekrachtigend gewerkt. Dit kunnen we typeren als de theorie achter deze effectvolle werkwijze – een theorie en werkwijze die zich duidelijk onderscheidt van en een aanvulling vormt op die van collega-professionals.

Welke woorden gebruikt de geestelijk verzorger om de existentiële/levensbeschouwelijke dimensie te duiden? Gaat het bij de andere disciplines om conditie en energie, de geestelijk verzorger gebruikt de begrippen bezieling, geestkracht en ontheemding. Taal die niet samenvalt met andere disciplines, maar ook

niet vervreemdend werkt, wel om uitleg vraagt en om een zekere vasthoudendheid.

Juist het inzetten van eigen terminologie kan het domein van geestelijke zorg verhelderen. Daarbij komt dat herstel op persoonlijk vlak niet mogelijk is zonder uitdrukkelijk stil te staan bij verlieservaringen en het besef van sterfelijk te zijn. Daaraan ruimte bieden, kan helend zijn. De Richtlijn Oncologische Revalidatie benoemt het belang van spirituele zorg, maar de inhoudelijke bedrage wordt er niet omschreven. Deze case study laat zien hoe wezenlijk deze bijdrage is, en juist tot zijn recht komt in een gestructureerd aanbod. <

Jowien (J.) van der Zaag is geestelijk verzorger in het Antoni van Leeuwenhoek in Amsterdam, ziekenhuis en onderzoeksinstituut gespecialiseerd in oncologie.

E j.vd.zaag@nki.nl

Sjaak (dr. J.W.G.) Körver is universitair hoofd-docent aan de Tilburg School of Catholic Theology.

E j.w.g.korver@uvt.nl

Martin (prof.dr. M.N.) Walton is bijzonder hoogleraar Geestelijke verzorging aan de Protestantse Theologische Universiteit, vestiging Groningen.

E mwalton@pthhu.nl

Je kunt een mens uit de oorlog halen, maar de oorlog niet uit een mens

De volgende casusbeschrijving uit het lopende Case Studies Project raakt aan een pijnlijk hoofdstuk uit onze nationale geschiedenis: de inzet van Nederlandse militairen in Nederlands-Indië. De casusbeschrijving laat zien welke specifieke en tijdsintensieve aandacht begeleiding van de (wegens leeftijd) snel krimpende groep ‘oude veteranen’ vraagt.

Achtergrond en context

Het gaat in de beschrijving om een huisbezoek door een geestelijk verzorger bij de krijgsmacht aan dhr.

Klaas, 89 jaar, zowel Tweede-Wereldoorlog-veteraan als Nederlands-Indië-veteraan.

Dhr. Klaas heeft – net als veel Nederlands-Indië-veteranen – pas op late leeftijd PTSS-gerelateerde verschijnselen gekregen. Hij is hiervoor uitgebreid in behandeling geweest, maar uiteindelijk bleek de PTSS onbehandelbaar. Hij heeft veel restklachten, waaronder veelvuldige nachtmerries.

Dhr. Klaas heeft eerder contact met de eigen dominee gezocht om zijn verhaal te kunnen vertellen, maar dit liep op niets uit – volgens dhr. Klaas omdat de dominee niet thuis was in het militaire taalspel. De geestelijk verzorger legde contact met dhr. Klaas op verzoek van de zorgcoördinator van het ABP (dhr. Klaas ontvangt een Militair Invaliditeits Pensioen). Deze stuurde een e-mail waarin hij dhr. Klaas

beschreef als een uitbehandelde veteraan met een dringende behoefte om te praten over zijn verleden maar die niemand in zijn omgeving had die zijn verhaal zou kunnen begrijpen.

Begeleiding

De geestelijk verzorger is 57 jaar en werkt bijna dertig jaar als aalmoezenier, eerst bij de marine en het korps mariniers, waarbij hij regelmatig op uitzending is geweest, en sinds vier jaar binnen de veteranenzorg. Zijn betrokkenheid bij veteranen wordt gevoed vanuit zijn eigen uitzendervaringen: hij weet welke impact uitzending heeft, ook op naasten.

In zijn werk met veteranen gebruikt de geestelijk verzorger – in eerste instantie vanwege de grootte van zijn werkterrein – criteria voor het al dan niet zelf aangaan van gesprekken. Bij de ‘oude generatie veteranen’ (Tweede Wereldoorlog, Nederlands-Indië, Korea) is een criterium dat de gesprekken de ‘diepere laag’ van morele beschadiging, verwerking en zingeving raken (voor het laagdrempelige gesprek zijn er in de veteranenzorg opgeleide ‘nuldelijners’).

< *Atelier van Lieshout, ‘Analytische mens’, 2009*

De geestelijk verzorger heeft deze ‘diepte-component’ in het eerste gesprek met dhr. Klaas nadrukkelijk ter sprake gebracht. Afgesproken wordt dat gevoelens van eenzaamheid, schuld en schaamte et cetera in de gesprekken niet zullen worden vermeden, maar dat dhr. Klaas zelf kan blijven bepalen wanneer en hoe hij zijn pijnlijke ervaringen inbrengt zonder dat de geestelijk verzorger ernaar gaat ‘graven’. Daarna bezoekt de geestelijk verzorger dhr. Klaas in principe om de vier weken, waarbij de eerste paar gesprekken in het teken stonden van vertrouwen winnen.

Gesprekken

In de casusbeschrijving staat het gesprek tijdens het zevende huisbezoek centraal. In dit gesprek komen verschillende pijnlijke episodes in het leven van dhr. Klaas expliciet aan bod. Als eerste komt, vanuit een terloopse vraag van de geestelijk verzorger naar de precieze leeftijd van dhr. Klaas, diens moeilijke jeugd aan de orde, in het bijzonder zijn problematische relatie met zijn moeder.

Dhr. Klaas: Negentig jaar geleden zat ik nog in de vrouw die mij ter wereld heeft gebracht.

GV: Uw moeder ...

Dhr. Klaas: Dat was geen moeder.

GV: Nee?

Dhr. Klaas: Nee, het was een kreng.

GV: Daar heeft u vorige keer wel kort iets over verteld.

Dhr. Klaas: Het was een rotzak.

GV: En waarom ...?

Dhr. Klaas vertelt hierop over het fysieke en geestelijke geweld van zijn moeder in de richting van hemzelf en zijn jongere broertje, en over het wederzijdse geweld tussen zijn ouders. De geestelijk verzorger merkt op dat het geen ‘liefdevol nest’ is waarin dhr. Klaas is geboren. Dhr. Klaas beaamt dit en gaat even later door op het thema ‘liefde’, wat een brug blijkt naar vertellen over zijn relatie met zijn vrouw en, via het benoemen van de impact van zijn oorlogsverleden op deze relatie, ook over zijn oorlogstrauma.

Dhr. Klaas: Mijn vader heeft ook een zwaar leven gehad met haar. En hij was zo gek, zo ongelofelijk gek op haar. En als ik daar zo aan terug denk: hij wist niet wat liefde was. En ik heb daar ook veel aan overgehouden. Want vertel mij nou eens, wat is de liefde eigenlijk. Ja, als je gek bent van iemand. Ik was gek van mijn vrouw, maar ook bij haar wist ik niet wat liefde was.

GV: Toch spreekt u altijd erg liefdevol over uw vrouw, met erg veel liefde.

Dhr. Klaas: Ja, mijn vrouw, zij wás liefde. Ze heeft zoveel van me moeten slikken. Dat mens was zo goed. Ik heb haar nooit wat misdaan, maar wel geestelijk. Ik ben een rotzak voor haar geweest. Dat hoorde ik later in [naam behandelcentrum].

GV: Ik maak even een hele stap verder. Op late leeftijd is er bij u PTSS geconstateerd. Maar wist u toen dat er iets met u aan de hand was?

Dhr. Klaas: Ik had gewoon tropenkolder.

GV: En die maakte dat u zo reageerde naar uw vrouw.

Wanneer hierna in het gesprek de klachten en behandeling van dhr. Klaas worden aangestipt,

merkt deze op dat hij voor de behandeling ‘altijd alles alleen’ heeft moeten doen. Hij sprak niet over zijn oorlogservaringen met zijn vrouw en evenmin later met zijn kinderen.

Dhr. Klaas: Maar over Indië ... geen woord!

GV: Nooit over gesproken.

Dhr. Klaas: Ik was de ideale man en dat moest zo blijven. En voor de kinderen was ik de ideale vader. Ik begin nu pas heel af en toe een klein puntje te vertellen.

GV: Maar u had al wel de nachtmerries. Kon u dat aan haar uitleggen?

Dhr. Klaas: Ik zei altijd maar dat het goed was. Ik weet niet hoe ik dat moet uitleggen. Op dat moment beleef je het allemaal niet zo. Je vond het gewoon. Net zoals iemand doodschietsen ook heel gewoon is. Het zijn maar aparte dingen.

GV: Maakte dat u heel erg eenzaam, om dat allemaal niet te kunnen delen?

Dhr. Klaas: Ja, ontzettend, helemaal het juiste woord! En toch was ik het niet. Je houdt toch ook het gevoel dat je gestuurd wordt. Je loopt daar, maar je had ook ergens anders kunnen lopen. En dan was je er misschien niet meer geweest. Ik ben toch gespaard gebleven. Maar heb ik dat dan allemaal gedaan? Ik kan het niet uitleggen.

GV: U hebt nu duidelijk de behoefte om te praten daarover.

Dhr. Klaas: Ja, met u. Van militair tot militair. U bent geen gewone dominee.

In dit fragment raakt dhr. Klaas voor het eerst in het gesprek de vraag aan hoe door hemzelf uitgevoerde oorlogshandelingen te duiden. Hij doet dit nogal indirect; hij benoemt geen concrete, persoonlijke ervaringen maar spreekt

in vrij algemene termen en geeft aan ‘het’ niet te kunnen uitleggen.

Wat opvalt is de ambivalentie in het verhaal van dhr. Klaas; ‘je vond het gewoon’, maar blijkbaar toch ook niet: ‘heb ik dat dan allemaal gedaan?’. Ook in de beschrijving van zijn rol als echtgenoot is hij ambivalent: ‘ik ben een rotzak voor haar geweest’ uit het vorige fragment (overigens dezelfde aanduiding die hij in het eerste fragment voor zijn moeder gebruikt) versus ‘ik was de ideale man’ in dit fragment.

Werkwijze

De werkwijze die de geestelijk verzorger in dit gesprek hanteert kan worden beschreven als licht met het vertelde meebewegen en telkens zorgvuldig afwegen waar wel en waar niet op in te gaan. Zo kiest hij er bewust voor om de vraag naar verantwoordelijkheid voor de dood van anderen tijdens de oorlog nu nog te laten liggen. Bij het maken van deze afwegingen gebruikt de geestelijk verzorger onder andere zijn kennis van verwerkingsstrategieën en -problematieken rond trauma.

Twee keer reikt hij ‘existentiële taal’ aan – via de termen ‘liefdevol’ en ‘eenzaam’ – en maakt zo een beweging naar wat hij de ‘diepere laag’ noemt, in het bijzonder de laag van de verwerking van oorlogservaringen. Spreken over ‘de liefde’ als iets ondoorgrondelijks (enerzijds ‘kent hij de liefde niet’ bij zijn vrouw, anderzijds ‘was zijn vrouw liefde’) lijkt voor dhr. Klaas een weg te openen naar spreken over moeilijk te doorgronden gebeurtenissen – ‘aparte dingen’ – in zijn oorlogsverleden. De term eenzaamheid bestempelt dhr. Klaas als ‘helemaal juist’, waarna hij die eenzaamheid een religieuze lading

geeft en daarmee relativeert: hij was eenzaam en ‘toch was hij het niet’. Vanuit dit religieuze perspectief lijkt hij voorzichtig te kunnen kijken naar pijnlijke morele vragen rond zijn oorlogsverleden.

Wat de geestelijk verzorger uitdrukkelijk niet doet, is waardeoordelen uitspreken over het vertelde, of doorvragen op de ambivalenties daarin. Wanneer de religiositeit van dhr. Klaas, die betrokken kerklid is van de Protestantse Kerk in Nederland, naar voren komt – ‘je wordt gestuurd’, ‘ik ben gespaard’ – speelt de geestelijk verzorger hier niet ‘zendend’ op in. Tegelijk wordt de geestelijk verzorger door dhr. Klaas wel als ambtsdrager gezien; dhr. Klaas spreekt hem aan als ‘aalmoezenier’ en kan religieuze taal vrij indirect inbrengen, wetend dat dit wordt verstaan.

Interventies en uitkomsten

De meeste interventies van de geestelijk verzorger in het gesprek als geheel zijn ‘kleine’ vragen of opmerkingen, dicht op het vertelde, die dhr. Klaas aanmoedigen meer over zijn leven te vertellen of het vertelde te nuanceren. Dit is typerend voor de biografische werkwijze van de geestelijk verzorger waarin het stimuleren van het vertellen en hertvertellen van het levensverhaal centraal staat, inclusief pijnlijke episodes. Dhr. Klaas heeft gedurende een groot deel van zijn leven niet gesproken over zijn pijnlijke verleden. Toen hij dat uiteindelijk wel deed was het in de voor hem vaak pijnlijke setting van traumabehandeling.

De geestelijk verzorger begrijpt de problematiek in het levensverhaal van dhr. Klaas niet zozeer vanuit de ‘massieve’ diagnose PTSS maar

vanuit de relatief nieuwe theorie rond ‘moral injury’. Deze theorie biedt een ander en breder verklaringsmodel voor de problemen waarmee veteranen bij thuiskomst kampen: de morele impact van oorlog leidt tot verlies van vertrouwen in de wereld en in zichzelf. Volgens de geestelijk verzorger is mildheid cruciaal met het oog op het herwinnen van vertrouwen. Inzet van de begeleiding is dan ook niet alleen dát het levensverhaal verteld kan worden, inclusief pijnlijke episodes, maar ook dat het met mildheid en zachtheid jegens zichzelf en anderen wordt verteld.

In dit gesprek is deze laatste inzet bijvoorbeeld terug te zien wanneer de geestelijk verzorger ‘de vrouw die hem ter wereld bracht’ als moeder benoemt, wanneer hij op de uitspraak van dhr. Klaas dat hij bij zijn vrouw ‘niet wist wat liefde was’ teruggeeft dat hij altijd met veel liefde over zijn vrouw spreekt, of wanneer hij de negatieve impact van de problemen van dhr. Klaas op zijn vrouw na diens harde zelfverwijten hierover duidt in termen van PTSS. Deze interventies lijken binnen dit gesprek niet direct het effect van een milder perspectief te hebben. De geestelijk verzorger dringt ook niet aan wanneer dhr. Klaas het stimuleren tot meer mildheid niet oppakt.

Een uitkomst van de begeleiding die wel in dit gesprek zichtbaar is, is dat dhr. Klaas, weliswaar nog enigszins indirect, pijnlijke morele vragen rond zijn oorlogsverleden buiten een behandelsetting uitsprekt.

Dit lijkt gerelateerd aan een tweede uitkomst: dhr. Klaas vertelt over pijnlijke gebeurtenissen in zijn leven zonder fysiek te verkrampen. In eerdere gesprekken was regelmatig sprake van

momenten van verkramping waarop dhr. Klaas niet verder kon of wilde vertellen. Tijdens de gesprekken geeft dhr. Klaas geregeld aan dat de gesprekken hem kracht geven. Deze uitkomsten krijgen meer (en soms: pas) betekenis in het licht van de begeleiding als geheel. Ze lijken niet volledig te verklaren vanuit de interventies binnen dit ene gesprek, maar mede vanuit de voorafgaande begeleiding, inclusief het opbouwen van vertrouwen in de eerste paar gesprekken. Ook de latere gesprekken blijken meer betekenis aan de genoemde uitkomsten te geven: enkele gesprekken na het hier beschreven gesprek vertelt dhr. Klaas de geestelijk verzorger in detail over zijn persoonlijke oorlogservaringen en zijn eigen handelen in Nederlands-Indië.

Voorwaardelijk voor de uitkomsten is het gegeven dat de geestelijk verzorger een representant is van zowel militair als religieus leven. Een tweede voorwaarde is de tijd die de geestelijk verzorger neemt, de trouw waarmee hij elke paar weken weer op bezoek komt. De geestelijk verzorger heeft de ervaring dat minimaal tien gesprekken nodig zijn om het levensverhaal boven tafel te krijgen. Verhalen rond gebeurtenissen waarover decennialang is gezwegen, en die gekleurd zijn door schuld en schaamte, liggen niet klaar om verteld te worden.

De casusbeschrijving laat zien welke specifieke en tijdsintensieve aandacht begeleiding van de (wegens leeftijd) snel krimpende groep ‘oude veteranen’ vraagt.

Naschrift

Dhr. Klaas is een pseudoniem voor de betreffende veteraan, die een *informed consent*-formulier heeft ingevuld voor gebruik van de geanonimiseerde casus voor publicaties. De gespreksfragmenten komen uit het verbatim dat de geestelijk verzorger na afloop van het gesprek vanuit het geheugen heeft geschreven. ◁

Gertjan (G.M.) Jorissen is aalmoezenier bij de Dienst Geestelijke Verzorging van het Ministerie van Defensie met bijzondere aandacht voor veteranenzorg.

E g.m.jorissen@gmail.com

Carmen (dr. C.M.) Schuhmann is universitair docent Praktische humanistiek aan de Universiteit voor Humanistiek te Utrecht.

E c.schuhmann@uvh.nl

Theo (dr. T.T.J.) Pleizier is universitair docent Praktische theologie aan de Protestantse Theologische Universiteit, vestiging Groningen.

E t.t.j.pleizier@pthu.nl

Martin (prof.dr. M.N.) Walton is bijzonder hoogleraar Geestelijke verzorging aan de PThU, vestiging Groningen.

E mwalton@pthu.nl

Sjaak (dr. J.W.G.) Körver is universitair hoofd-docent aan Tilburg School of Catholic Theology.

E j.w.g.korver@uvt.nl

Jezelf als een ander

Deze bijdrage gaat in op de verhouding tussen onderzoeker en geestelijk verzorger. Promovendus Niels den Toom reflecteert hierop in het kader van zijn onderzoek naar de invloed van deelname aan case studies-onderzoek op de beroepspraktijk van geestelijk verzorgers. Het Case Studies Project zelf als casus beschouwd.

Als je de rollen van onderzoeker en geestelijk verzorger combineert, wat krijg je dan: licht of kortsluiting? De houdingen tegenover onderzoek en geestelijke verzorging roepen primair reactie voor of tegen op. Sommigen ervaren het bijvoorbeeld als onmogelijk om een tweeledige relatie met een cliënt te hebben van meelevende geestelijk verzorger en afstandelijke onderzoeker (Nolan 2018). Andere geestelijk verzorgers benadrukken juist dat onderzoek doen hen verandert (Grossoehme 2011), hun praktijk verlevendigt (Kelly 2014, iv) en dat beide rollen vruchtbaar zijn (Van der Leer 2016).

In deze bijdrage wil ik het gesprek over geestelijke verzorging en onderzoek verdiepen, door te reflecteren op de ervaringen van geestelijk verzorgers die als medeonderzoekers betrokken zijn in het lopende Case Studies Project (zie hiervoor het artikel 'Geestelijke verzorging in beeld', blz. 17 ev.).

Ik begin met een inleiding op de verhouding tussen geestelijke verzorging en onderzoek, die

de leemte blootlegt waar mijn verkennende bijdrage in wil voorzien. Vervolgens zal ik op basis van gehouden interviews de verhouding tussen geestelijke verzorging en onderzoek op een viervoudige manier typeren en uitwerken. Tot slot blik ik terug op welke inzichten en uitzichten dit artikel biedt.

Onderzoek als onderdeel van de methodische competentie

In de groeiende aandacht voor onderzoek naar geestelijke verzorging wordt een zogenaamde *research-informed* professie nagestreefd. Het ideaal is dat geestelijk verzorgers zich door de best beschikbare wetenschappelijke kennis laten informeren over hun vak in aanvulling op de al sterk ontwikkelde (zelf)reflectie.

Hoewel niet alle geestelijk verzorgers onderzoek hoeven te doen, stimuleert de Standards of Practice (APC 2009 [herzien 2015]) van de Amerikaanse Association of Professional Chaplains betrokkenheid in onderzoek (ze spreken zelf van onderzoeksgeletterdheid) op drie niveaus (Fitchett, Tartaglia, Dodd-McCue, & Murphy 2012). Het gaat om (1) het vermogen om gepubliceerd onderzoek te begrijpen

< *Beeld van Alberto Giacometti,
Museum De Fundatie, Zwolle*

en waar passend toe te passen, om (2) mee te werken aan een onderzoeksproject dat door geestelijk verzorgers of andere disciplines wordt uitgevoerd en om (3) het vermogen zelf als hoofdonderzoeker op te treden.

De Nederlandse beroepsstandaard van geestelijk verzorgers (VGVZ 2015, 13) spreekt over ‘het gebruik kunnen maken van resultaten van onderzoek en participeren in onderzoek’. Dit wordt beschouwd als onderdeel van de methodische competentie die op zijn beurt weer onderdeel is van de procesgerichte competenties van de geestelijk verzorger. Procesgerichte competenties hebben betrekking ‘op de professionele, organisatorische en wetenschappelijke contexten waarin de geestelijk verzorger werkt’ (VGVZ 2015, 12).

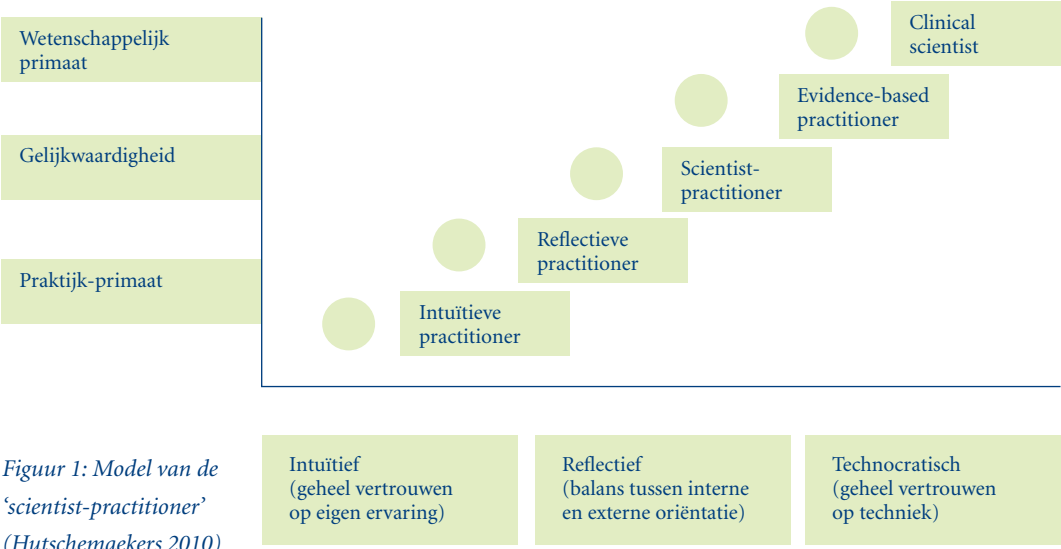
Onderzoek is daarmee vooral van belang voor de verbetering en legitimatie van het beroep als collectief. Nu een toenemend aantal

geestelijk verzorgers zelf onderzoek doet, is het interessant om niet alleen naar het collectief te kijken, maar ook naar de ervaringen van de individuele geestelijk verzorgers.

De onderzoekende praktijkbeoefenaar

Hutschemaekers (2010) biedt een model (zie figuur 1) waarin hij de ideaaltypische relatie tussen praktijk en onderzoek beschrijft voor de beroepsbeoefenaar. Centraal in dat model staat de *scientist-practitioner*.

Hij typeert deze positie als een die wetenschap en praktijk een gelijke waarde toekent en waarin de praktijkbeoefenaar zowel reflecteert op zijn intuïtie (intern) als vanuit zijn klinische kennis (techniek). Wat in dit ideaaltypische model echter grotendeels buiten zicht blijft, is wat nu precies de dynamiek is tussen beide rollen. Versterken ze elkaar, staan ze soms op gespannen voet of gaan beide typeringen op?

Figuur 1: Model van de ‘scientist-practitioner’ (Hutschemaekers 2010)

Deze vraag wil ik niet in het algemeen beantwoorden, maar aan de hand van een concrete casus: het Case Studies Project (CSP).

Het Case Studies Project als casus

De interactie tussen beide rollen wordt nog interessanter als de geestelijk verzorgers hun eigen praktijk onderzoeken, zoals in het Case Studies Project (CSP). Het CSP is een vierjarig onderzoeksproject, waarin meer dan vijftig geestelijk verzorgers uit diverse werkvelden in zogenaamde onderzoeksgemeenschappen hun eigen praktijk bestuderen aan de hand van case studies die zij zelf schrijven en collectief bespreken en analyseren met het oog op beschrijven van goede praktijken. Iedere onderzoeksgemeenschap bestaat uit acht tot twaalf geestelijk verzorgers uit verschillende denominaties en een of twee academische onderzoekers die de bijeenkomsten leiden. De contexten van ziekenhuis, defensie, verpleeghuiszorg, justitie, geestelijke gezondheidszorg en gemengd (eerstelijns, jeugdzorg, etc.) zijn vertegenwoordigd.

Toen het project in het najaar van 2016 van start ging, werd een soort ritueel uitgevoerd. De aanwezige deelnemers werden gevraagd op te staan en zichzelf voor te stellen aan hun burens op de volgende manier: 'Hallo, ik ben [naam] en ik ben onderzoeker.' Het zal ongetwijfeld enige hilariteit hebben veroorzaakt, maar het markeerde vooral het moment waarop de geestelijk verzorgers een nieuwe rol kregen: geestelijk verzorger-onderzoeker (hierna gvo'er).

Methode

Voor dit artikel heb ik acht geestelijk verzorgers uit alle werkvelden op een kwalitatieve, halfgestructureerde wijze geïnterviewd. Vanuit een initiële analyse kom ik tot een viervoudige karakterisering van de verhouding van de rol van geestelijk verzorger en onderzoeker: *overeenkomst*, *verschil*, *spanning* en *versterking*. Deze vier algemene karakteriseringingen zal ik nader invullen aan de hand van de interviews. De namen (pseudoniemen) tussen haakjes verwijzen naar de respondenten.

Overeenkomst

Een van de vragen die ik stelde tijdens de interviews was: 'In het Case Studies Project wordt u niet alleen geestelijk verzorger, maar ook onderzoeker genoemd. Hoe ervaart u deze combinatie?' De antwoorden waren verrassend. Vijf van

de geestelijk verzorgers antwoordden: 'Een onderzoeker? Wie noemt mij zo? Zo voel ik het niet!'

**'Een onderzoeker?
Wie noemt mij zo?
Zo voel ik het niet!'**

Dat deed me afvragen wat de reden ervoor was dat de meesten zich niet direct identificeerden als onderzoeker. Hoe kunnen we de verhouding het beste begrijpen?

'Ik vind mezelf geen onderzoeker. (...) als geestelijk verzorger onderzoek ik ook. Ik onderzoek namelijk wat het betekent voor jou en m'n gesprekspartner als je dingen noemt, welke waarden zitten daar dan onder en welke theorieën komen daar misschien wel bij kijken of welke context? Dus het verschil tussen geestelijk verzorger en onderzoeker vind ik een dunne lijn.' (Ivan)

Ook andere geestelijk verzorgers benadrukken de overeenkomst tussen beide rollen. Het onderzoeken van de situatie van hun cliënten in de eigen beroepspraktijk, lijkt volgens hen veel op het onderzoeken van wat geestelijke verzorging is in een onderzoekscontext.

Beide betekenissen kunnen ook met het homoniem

‘onderzoeken’ uitgedrukt worden. Het is hierbij interessant op te merken dat twee geestelijk verzorgers die een sterker onderscheid maakten tussen beiden rollen niet het woord ‘onderzoek’, maar ‘wetenschap(per)’ gebruikten.

Een van de redenen waarom de geestelijk verzorgers zichzelf niet zonder meer identificeren met de rol van onderzoeker, is dat ze onderzoek ervaren als verlengde van hun professie. Hutschemaekers model (figuur 1) bood ons eerder verscheidene manieren waarop praktijk en onderzoek gerelateerd kunnen worden. Hoewel het verschil tussen alle posities slechts gradueel lijkt te zijn, suggereert het model dat wetenschap en praktijk twee verschillende, elkaar vreemde activiteiten zijn, die op de een of andere manier gecombineerd dienen te worden. De dubbele betekenis van het woord ‘onderzoeken’ duidt volgens mij echter niet alleen op een continuüm tussen informele en wetenschappelijke kennis, maar geeft aan dat beiden dezelfde kenmerken delen.

Deze conceptualisering is onder andere uitgewerkt door de praktisch-theoloog Richard Osmer (2008). Hij beschrijft een concept van praktische theologie dat een brug slaat tussen

academie en *ministry*, ofwel de beroepspraktijk. Zowel de wetenschapper als de beroepsbeoefenaar staan voor dezelfde interpretatieve taken, waarin beiden vier vragen dienen te stellen: Wat is er aan de hand? Waarom is dit aan de hand?

Wat zou er eigenlijk moeten gebeuren? Hoe zouden we hierop kunnen reageren?

In de interviews wordt voornamelijk over de eerste twee stappen gesproken. Er wordt in de methodische bespreking weliswaar over evaluatie gesproken, maar dit heeft met name het karakter van gezamenlijke interpretatie en analyse. De derde en vierde stap komen ogenschijnlijk alleen voor in een enkele vraag in het format (methodische vragenlijst) dat gevolgd wordt, zoals bij de zogenaamde *critical issues*.

Bovendien, de gvo’ers spraken niet alleen over dezelfde handelingen, maar ook over een vergelijkbare interesse die zowel geestelijk verzorger als onderzoeker nodig hebben om tot antwoorden te kunnen komen. Nolan (2018, 12) schrijft over deze nieuwsgierigheid: ‘Onderzoek gaat over het vinden van antwoorden op interessante vragen. In zoverre is iedereen een ‘onderzoeker’. (...) Wat academisch of professioneel onderzoek onderscheidt (...) is de vereiste dat het proces om ‘dingen’ uit te zoeken een robuuste en logische methodologie volgt, zodat andere onderzoekers kunnen checken dat wat men ontdekt heeft geloofwaardig en valide is.’

Met andere woorden, de geestelijk verzorger en onderzoeker doen dezelfde dingen, maar beiden zijn duidelijk niet hetzelfde. Wat het verschil is, wordt in de volgende paragraaf verkend.

***Zowel de wetenschapper als
de beroepsbeoefenaar staan voor
dezelfde interpretatieve taken***

Verschil

Dat de gvo'ers in eerste instantie de overeenkomsten benadrukten, neemt niet weg dat ze ook verschillen zagen tussen beide rollen. Een van de verschillen die het meest genoemd werden, was de houding van de gvo'ers ten opzichte van de casus van anderen.

In het CSP bespreken de leden van een onderzoeksgemeenschap de casus van een begeleidingssituatie aan de hand van een format, met het oog op beschrijving van de praktijk. Het is dus niet zozeer gericht op een beoordeling of op wat er anders kon, maar op welke doelen, interventies en uitkomsten zichtbaar worden in de casus. Voor de gvo'ers bleek het een opgave om hun eigen waarden en overtuigingen met betrekking tot de casus van de ander opzij te zetten.

Nu kan het verbazing oproepen dat dit als verschil benoemd wordt, gezien de grote invloed van Rogers' niet-oordelende '*unconditional positive regard*' (Rogers 1967) in de geestelijke verzorging. Een niet-oordelende houding ten aanzien van de cliënten is echter iets anders dan een niet-oordelende houding ten aanzien van het

vak in gesprek met vakgenoten. Daarbij moeten we oordeel niet primair verstaan als *veroordelen*, maar als de grote invloed van een zeker beroepsideaal op het bekijken van, reageren op en evalueren van andermans werk.

'Je moet ook hier je vooroordelen als je het (de casus, NdT) leest en al die dingen aan de kant zetten. Of de invullingen. Je moet degene die de casus inbrengt echt de kans bieden om duidelijk

te maken hoe al die dingen gegaan zijn en hoe die er zelf instaat, waarom het zo opgeschreven is, enzovoort. En dat vind ik niet meevallen.'

(Eline)

Een onderzoekshouding vereist dat je recht wilt doen aan het bestudeerde object of subject.

Omdat de geestelijk verzorgers in dit geval hun eigen beroepspraktijk onderzoeken, zullen hun eigen waarden, opvattingen en overtuigingen over het vak gemakkelijk hun rol als onderzoeker beïnvloeden. Zij kunnen dat deel van hun identiteit niet zomaar schrappen of ontkennen – en ik denk dat ze dat ook niet hoeven te doen – maar het vraagt evenwel een soort zelfdiscipline om te focussen op hoe het begeleidingsproces daadwerkelijk verliep en *niet* op hoe het mogelijk anders had gekund.

'Ik bedoel, dat heb ik ook moeten leren. Zo van, hé wat is nu werkzaam van deze methode van deze geestelijk verzorger? Dat is iets anders als wat ik zou doen in die situatie. Daar gaat het ook niet om.' (Maaïke)

Gvo'ers ervaren deze andere focus als een

zoeken naar de juiste 'toon' en manier waarop je de casus bespreekt. Ze zoeken een houding die je

kunt karakteriseren als open en kritisch, maar op zo'n manier dat de betrokken geestelijk verzorger zich niet afgebrand voelt. Deze houding hadden de gvo'ers niet uit zichzelf, maar vereiste een ontwikkeling van de onderzoeksgemeenschap.

Vanuit de open, kritische houding die onder meer wordt bereikt door afstand te nemen van eigen overtuigingen en posities, onderzoeken ze

***Zij kunnen dat deel
van hun identiteit niet zomaar
schrappen of ontkennen***

juist de overtuigingen en waarden van anderen die als vanzelfsprekend worden ervaren.

‘En ik wilde juist bij dit wetenschappelijk onderzoek (...) van de vanzelfsprekendheid af. Omdat je daarmee heel veel belangrijke dingen mist.’ (Quinten)

Het helpt de gvo’ers om precies te kijken naar wat er gebeurt. Als onderzoeker

proberen ze van buitenaf naar binnen te kijken, hun eigen betrokkenheid bij de casus te pareren en zichzelf van een afstandje te bekijken.

Derde persoonsperspectief

Een van de methodische aspecten van het CSP die behulpzaam blijken te zijn om deze onderzoeksfocus te stimuleren is het gebruik van het derdepersoonsperspectief. De gvo’ers beschrijven zichzelf in de casus niet als ‘ik’, maar als ‘de geestelijk verzorger’. Sterker nog, niet alleen in de geschreven casus, maar ook in de plenaire bespreking ervan wordt niet over ‘ik’ of ‘jij’ gesproken, maar enkel in de derde persoon. Bij tijd en wijle veroorzaakt dit enige hilariteit.

‘Het is natuurlijk ook aan de ene kant heel gekunsteld, maar het is wel een handige tool om afstand te creëren (...) Omdat er afstand ontstaat en het gaat niet om de geestelijk verzorger zozeer, maar om wat daar gebeurt aan interventie.’ (Simone)

Het derdepersoonsperspectief wordt soms met enige argwaan gezien, alsof het objectiviteit zou garanderen (cf. Nolan 2018). Simones citaat laat hier echter zien dat de derde persoon niet zozeer als bevordering van objectiviteit wordt gezien, maar dat het voornamelijk helpt te fo-

cussen op het onderzoeksobject (wat er gebeurt aan interventie). Er treedt een zekere depersonalisering op door het gebruik van de derde persoon – zij het partieel – wat een focus stimuleert op handelingen en uitkomsten in plaats

van op de persoon die deze handelingen uitvoert. Natuurlijk is die persoon met zijn of haar overtuigingen

betrokken in de handeling. Deze betrokkenheid dient daarom expliciet onderwerp van reflectie te zijn, zonder dat dit automatisch pleit voor een eerste persoonsperspectief. In dit verband gaat het mij niet om het pleiten voor het een of ander, maar om het illustreren van de werking van het derdepersoonsperspectief.

Het versterkt ook de openheid en kritisch denken.

Voor Maaïke ‘neutraliseert’ het ‘waardoor je het ook veel beter kunt analyseren. Hoe vreemd dat het ook is om in de spraak dat dan ook te hebben, maar in het lezen, lezen zeker’.

Neutraliseren betekent overigens niet dat het onderzoek daarmee onkritisch wordt, aangezien ook de voorzichtigheid met elkaar geneutraliseerd wordt.

Je kunt ‘zonder empathie gewoon vertellen wat je ervan vindt. (...) je kunt wat vinden van die praktijk. Je kunt daar gewoon een vraag bij stellen. (Maaïke)

Bovendien helpt het soms ook om zélf kritiek te ontvangen.

Er komt wat ruimte tussen wat je opgeschreven hebt en jezelf en het helpt ‘misschien zelfs wel om gevoel en verstand een beetje van elkaar los te maken.’ (Eline)

Gebruik van een vast format

Een tweede aspect van de onderzoeksmethode van het CSP is het beschrijven van een casus volgens een vast format. In de Nederlandstalige literatuur over geestelijke verzorging is een zekere ambivalentie op te merken met betrekking tot het werken met doelen en methoden (cf. Jorna 2005; Mackor 2007; Molenaar & Top 2004), omdat deze ten koste zouden gaan van openheid voor de cliënt en het transcendente. Op grond hiervan verwachtte ik een zeker contrast tussen het gebruik van een format en de werkwijze van de geestelijk verzorgers. Dat bleek echter genuanceerder.

Vanzelfsprekend moesten de geestelijk verzorgers wennen aan het werken met een format. Het is een proces van *trial and error*, zowel voor de individuele onderzoekende geestelijk verzorgers als voor het CSP als geheel. Het format is steeds aangepast, gevoed door kritische vragen en ervaringen in de onderzoeksgemeenschappen. Hoewel er ook wat kritische geluiden zijn ten aanzien van het format (waarover verderop meer), ervaren de meesten het als ‘handige richtlijn, plezierig en gestructureerd’.

Of er een spanning tussen beiden is, wordt ontkennend beantwoord.

‘Als je dat op theoretisch niveau gaat beantwoorden zou dat ja zijn, maar ik denk het eigenlijk niet in de praktijk, omdat je de vragen van het format open kunt beantwoorden. Als je een bewoner ziet als een vraag, dan kan je daar ook een open antwoord op geven.’

(Marijn)

Het format laat dus voldoende ruimte voor de door geestelijk verzorgers zo belangrijk geachte openheid.

Zo benadrukt ook Anna: ‘Ja, ik heb een format in mijn hoofd hè, hoe ik werk. Ik ben wel open maar ...’

De rol van theorie

De gvo’ers wijzen erop dat het onderzoek niet alleen een beschrijving vraagt (stap één van Osmer), maar ook een reflectie daarop (stap twee van Osmer). Dat laatste wordt gecompliceerder ervaren dan ze vooraf dachten. Een complexe werkelijkheid vereenvoudigen is niet gemakkelijk.

Bovendien wordt gevraagd om de beschrijving, op basis van hun werkervaring, kritisch te verbinden aan bestaande theorieën. Dit gebeurt bijvoorbeeld door te expliciteren wat ze eerder geleerd hebben, of aan de hand van literatuur die wordt voorgesteld door de leiders van de onderzoeksgemeenschap.

‘Jij gaat het meer analyseren, meer onderbouwen ook op basis van theorieën. Waar ik anders zou blijven hangen in intuïtie, in eh ervaring.’

(Maaïke)

Deze ervaring wordt niet door iedereen gedeeld, zoals we verderop zien, maar wijst wel op een kenmerkend aspect van onderzoek, namelijk de ervaring te overstijgen en in verband te brengen met theorie.

Spanning

Eerder wees ik al op enkele momenten waarop men zich ook kritisch verhiel tot de onderzoeksmethode. In deze gevallen spreek ik van een spanning tussen de rol van geestelijk verzorger en onderzoeker. Hieronder zal ik ingaan op drie concrete spanningen.

Allereerst leidt de persoonlijke betrokkenheid van de onderzoeker soms tot gevoelens van bekritiseerd worden of sterker. Het blijft een delicate balans tussen het bespreken van iemands werk en de persoon die dat werk uitvoert. In een van de onderzoeksgemeenschappen leidde dit tot de introductie van een eerste ronde van positieve feedback, voordat zij startte aan een meer kritische bespreking. Hier wordt duidelijk

dat beide rollen elkaar bewust en onbewust beïnvloeden, wat een spanning kan opleveren.

Ten tweede klonken ook kritische geluiden ten aanzien van het format. Sommigen ervaren normatieve concepten achter het format als een keurslijf dat geen recht doet aan de geestelijke verzorging waar zij voor staan. Soms leidt het gebruik van een format tot een botsing met de waarden van de geestelijk verzorger.

‘Ja, het móet [nadruk, NdT] in een format. (...) Dus dat is de minder leuke kant ja (...) het vastleggen ervan. (...) de regeltjes. En dat is denk ik precies wat wij als geestelijk verzorger dus niet zijn. We gaan altijd tussen de regels door. En als onderzoeker moet je je gewoon aan dingen houden.’

Er wordt een zekere incongruentie ervaren als het gaat om het vertalen van een complex verhaal in een vastgesteld model, met het idee dat dit model geen recht doet aan het verhaal van de cliënt.

Ten derde roept de methode soms ethische vragen op. Het onderzoek gebeurt grotendeels buiten het zicht van de cliënt. Met het vragen om een *informed consent* (d.i. een toestemmings-

formulier om de casus te mogen gebruiken) aan de cliënt betreedt het onderzoek de praktijk van de geestelijk verzorger. Alhoewel de geestelijk verzorgers het belang van een *informed consent* onderschrijven, duikt hier ook een spanning op.

Simone vertelt over de cliënt aan wie ze haar casus liet lezen: ‘En daar gebeurt er iets in je relatie. En in de interventies.’ ‘Ja, dat was een hele interventie natuurlijk weer, er werd weer van alles

aangeraaft (...) in dit geval pakte het goed uit, maar ik kan me voorstellen dat het soms heel ongemakkelijk uit kan pakken, of misschien ook wel verwondend of verzwarend.’

De geestelijk verzorgers aarzelen soms of ze wel een begeleidingsproces moeten beschrijven, omdat het iemand mogelijk zou beschadigen. Of er wordt gedacht dat de relatie negatief beïnvloed wordt, omdat de geestelijk verzorger dan een dubbele agenda heeft. Een geestelijk verzorger stelt daarom dat je geen onderzoeker en geestelijk verzorger tegelijk kunt zijn. Het is interessant om te zien dat de waarden van de geestelijk verzorgers hier prioriteit krijgen boven de onderzoekswaarden. In zekere zin stelt de rol van de geestelijk verzorger dus grenzen aan de rol van de onderzoeker.

Versterkend potentieel

Het is ook voor te stellen dat beide rollen elkaar versterken. Tijdens de interviews klonken verschillende keren concrete voorbeelden die dit vermoeden bevestigen. Op dit moment van het onderzoek is het echter alleen mogelijk

‘En daar gebeurt er iets in je relatie. En in de interventies.’

om over het versterkend potentieel van beide rollen te spreken. De nieuwsgierigheid om te weten hoe, waarom en waartoe de geestelijke verzorger handelt, geeft de geestelijk verzorger meer inzicht in het vak als geheel en in de eigen praktijk. Helpend daarbij blijkt onder meer het gebruik van de derde persoon.

Een van de geestelijke verzorgers zei hierover: ‘Het is soms soort het gevoel of mijn mede

case-study-genoten zeg maar op een tribune erbij zitten terwijl ik een gesprek met iemand voer. En dat is natuurlijk super leerzaam.’

(Ivan)

En als de case eenmaal geschreven is kijken ze ‘van een afstandje’ (Marijn) naar zichzelf terwijl ze hun werk uitvoeren. Ze leren zichzelf te zien als een ander (Ricoeur 1990), waardoor nieuwe dingen opvallen. Participeren in onderzoek biedt geestelijk verzorgers de mogelijkheid om zich op een andere manier tot zichzelf en hun praktijk te verhouden en het wordt zo een potentieel rijk leermiddel. Hier krijgt geestelijke verzorging als ‘*research-informed*’ beroep een extra betekenis. Het gaat hier niet zozeer om wetenschappelijke kennis van buitenaf, die de geestelijk verzorgers beïnvloedt. Het onderzoek doen zelf biedt de mogelijkheid tot transformatie van de praktijk.

Inzicht en uitzicht

In het voorgaande heb ik laten zien dat de verhouding tussen onderzoek en geestelijke verzorging veel genuanceerder en dynamischer is dan vaak betoogd wordt vanuit a priori overtuigin-

gen voor of tegen onderzoek. Onderzoek doen ligt in het verlengde van het werk van geestelijk verzorgers, maar verschilt er ook van. Dit roept soms spanning op. Op die momenten behoort het tot de professionaliteit van de geestelijk verzorger om te zien of onderzoek passend is binnen de waarden die het vak vormgeven.

Tot slot zagen we dat onderzoek niet alleen kennis van buitenaf biedt, maar ook de mogelijkheid

tot transformatie van binnenuit.

Onderzoek blijkt dus niet alleen onderdeel van de methodische competentie met het oog op het beroep, maar ligt volgens de respondenten dicht bij de kern van hun vak. Dit alles roept ook vervolgvragen op. Gaat het hierbij vooral om hermeneutische vragen of ligt het ook dicht bij de levensbeschouwelijke inhoud van het vak? Het vraagt om verdere verheldering of onderzoek door levensbeschouwelijke professionals ook levensbeschouwelijke inzichten of wijsheid oplevert. In welk licht zien zij licht? En welke rol spelen theologische of filosofische reflecties? Dit wekt nieuwsgierigheid en is een aansporing om dit onderzoek te vervolgen. <

**Met dank aan de participanten in mijn onderzoek voor hun medewerking.*

Literatuur

APC (2009 [herzien 2015]). Standards of Practice for Professional Chaplains. *Plain Views*, 6 (2).
Fitchett, G., Tartaglia, A., Dodd-McCue, D., & Murphy, P. (2012). Educating Chaplains for Research

- Literacy: Results of a National Survey of Clinical Pastoral Education Residency Programs. *Journal of Pastoral Care & Counseling: Advancing theory and professional practice through scholarly and reflective publications*, 66 (1), 1-12.
- Grossoehme, D.H. (2011). Research as Chaplaincy Intervention. *Journal of health care chaplaincy*, 17(3-4), 97-99.
- Hutschemaekers, G. (2010). De psycholoog als scientist-practitioner. In: R. Kessels, G. Hutschemaekers, & D. Beckers (red.), *Psychologie en praktijk* (pp. 15-42). Amsterdam: Boom.
- Jorna, T. (2005). De geestelijke dimensie in de geestelijke verzorging. Kritische noties bij Bouwers competenties van het vak. *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 8 (34), 36-46.
- Kelly, E. (2014). Introduction - Invitation and Rationale: Why is it necessary to research chaplaincy care practices? In: G.E. Myers & S. Roberts (red.), *An Invitation to Chaplaincy Research: Entering the Process* (pp. i-xi): HealthCare Chaplaincy Network.
- Leer, N. van der (2016). De geestelijk verzorger als onderzoeker. De integratie van zingeving en spiritualiteit in de zorg en de rol van de geestelijk verzorger. *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 19 (84), 42-47.
- Mackor, A.R. (2007). Standaardisering en ambtelijke binding. Lopen de idealen van geestelijk verzorgers gevaar? In: J. Kole & D. De Ruyter (red.), *Werkzame idealen. Ethische reflecties op professionaliteit* (pp. 89-103). Assen: Van Gorcum.
- Molenaar, B., & Top, M. (2004). De VGVZ: een diagnose ... *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 7 (30), 39-46.
- Nolan, S. (2018). Introduction - Autoethnography in Chaplain Case Study Research. In: G. Fitchett & S. Nolan (red.), *Case studies in spiritual care. Healthcare chaplaincy assessments, interventions and outcomes* (pp. 11-30). London: Jessica Kingsley Publishers.
- Osmer, R.R. (2008). *Practical Theology: An Introduction*. Grand Rapids: Eerdmans.
- Ricoeur, P. (1990). *Soi-même comme un autre*. Paris: Éditions du Seuil.
- Rogers, C.R. (red.) (1967). *The Therapeutic relationship and its impact. A study of psychotherapy with schizophrenics*. Madison: University of Wisconsin Press.
- VGVZ (2015). *Beroepsstandaard geestelijk verzorger*. Amersfoort: Vereniging van Geestelijk Verzoorgers in Zorginstellingen.
- Niels (drs. J.N.) den Toom doet als promovendus aan de Protestantse Theologische Universiteit onderzoek naar de invloed van deelname aan case studies-onderzoek op de beroepspraktijk van geestelijk verzorgers.
E j.n.toom@pthu.nl
- Martin (prof.dr. M.N.) Walton is bijzonder hoogleraar Geestelijke verzorging aan de Protestantse Theologische Universiteit, vestiging Groningen.
E mwalton@pthu.nl
- Sjaak (dr. J.W.G.) Körver is universitair hoofd-docent aan Tilburg School of Catholic Theology.
E j.w.g.korver@uvt.nl

tips bij het thema

Meer lezen

- Johan Bouwer, *Pastorale diagnostiek: modellen en mogelijkheden*, Zoetermeer: Boekencentrum, 1998.
- Marie-José Geenen, *De reflectieve professional*, Bussum: Coutinho, 2016.
- *Reflecteren: leren van je ervaringen als professional*. Bussum: Coutinho, 2018.
- Elaine Graham, Heather Walton en Francis Ward, *Theological Reflection: Methods*, SCM Press, 2005.
- Mirjam Groen, *Reflecteren: de basis. Op weg naar bewust en bekwaam handelen*, Groningen: Noordhoff, 2015.
- Corja Menken-Bekius, *Reflecteren kun je leren. Basisboek voor pastoraat en geestelijke verzorging*, Kampen: Kok, 2010.
- Daniel S. Schipani, 'Case Study Method', in: *The Wiley Blackwell Companion to Practical Theology*, onder redactie van Bonnie J. Miller-McLemore (pp. 91-101), Chichester: Wiley-Blackwell, 2014.
- John Swinton en Harriet Mowat, *Practical Theology and Qualitative Research* (2e ed.), London: SCM Press, 2016.

Reflectiemodellen

- Er zijn allerlei reflectiemodellen. Via de website reflectiesite.nl/ kan kennisgemaakt worden met o.m. het model Kort-hagen, het model Gibbs, en het model Lingsma en Scholten (tripel-loop-leren).

Een zinvolle en instructieve site met veel verwijzingen en artikelen.

- Een ander model is eveneens instructief: het FICA-model, zie de website smhs.gwu.edu/gwish/clinical/fica

The FICA tool can help you think about your personal spiritual history:

F – Faith and Belief

Do I have a spiritual belief that helps me cope with stress? With illness? What gives my life meaning?

I – Importance

Is this belief important to me? Does it influence how I think about my health and illness? Does it influence my healthcare decisions?

C – Community

Do I belong to a spiritual community (church, temple, mosque or other group)? Am I happy there? Do I need to do more with the community? Do I need to search for another community? If I don't have a community, would it help me if I found one?

A – Address in Care

What should be my action plan? What changes do I need to make? Are there spiritual practices I want to develop? Would it help for me to see a chaplain, spiritual director, or pastoral counselor?

Gids in een onbekende stad

Waarde en valkuilen van een ‘single case study’

Hoe kun je als praktisch theoloog betekenisvol bijdragen aan de reflectie op geleefd geloof? Promovendus Koos Tamminga onderzoekt het gebruik van *single case studies* in de praktische theologie, gaat in op de plaats van kwalitatief onderzoek en de verwachtingen daarvan en komt met aanbevelingen.

Hoe kun je als praktisch theoloog betekenisvol bijdragen aan de reflectie op geleefd geloof? Betekenisvol in de zin van: de stand van de praktische theologie verder brengen door een breder en dieper begrip van de realiteit van dat geloof in allerlei vormen en verbanden. Maar ook in de zin van: aansluiting vinden bij die realiteit om haar verder te brengen: het handelingsperspectief.

Zulk betekenisvol bijdragen wordt vandaag de dag steeds vaker ingevuld met gebruikmaking van empirisch onderzoek, vooral de kwalitatieve variant daarvan. Door kwalitatief onderzoek komen we dicht op de huid van de realiteit van geleefd geloof: we spreken mensen, bestuderen wat zij doen en hoe zij daaraan betekenis geven.

In dit artikel wil ik reflecteren op een specifieke vorm van kwalitatief onderzoek die zich tot doel stelt zo dicht mogelijk bij het concrete, lokale niveau te komen. Het gaat dan om zogeheten *single case study*-onderzoek. In de

volgende paragraaf verhelder ik eerst kort wat daaronder verstaan wordt in de literatuur en welke sterke punten en zwakten er in de sociale wetenschappen aan dit soort onderzoek worden toegekend.

Vervolgens ga ik in op de plaats van kwalitatieve methoden in praktisch-theologisch onderzoek. Daarbij kijk ik vooral naar wat praktische theologie eigenlijk *verwacht* van zulke methoden.

In een volgende paragraaf komt dan de vraag aan bod of en, zo ja, waarom *single case study*-onderzoek een geschikte vorm van kwalitatief onderzoek is om in te zetten in de praktische theologie. Ik sluit af met enkele aanbevelingen omtrent het praktische-theologische gebruik van deze onderzoeksstrategie.

Single case study-onderzoek in methodologische literatuur

Colin Robson (2011, 135) geeft als definitie van case studies de volgende omschrijving:

‘een gevestigde onderzoeksstrategie waarbij de focus ligt op een casus (dat kan zowel

< Tanja Ritterbex, ‘Time will sell’, 2010

>

een individu zijn, als een groep, een situatie, of een organisatie, enz.) die als zelfstandige casus wordt beschreven, waarbij de context wordt verdisconteerd. Normaal gesproken worden hierbij meerdere dataverzamelingsmethoden toegepast. Er kunnen kwantitatieve data gebruikt worden, maar bijna zonder uitzondering worden (ook) kwalitatieve data verzameld' (vertaling KST).

Verschuren en Doorewaard (2000, 183-19) benoemen de case study in hun handboek *Het ontwerpen van een onderzoek* als een van de meest gebruikte onderzoeksstrategieën in sociaalwetenschappelijk onderzoek. Dat zijn er volgens hen vijf: *survey*-onderzoek, experimenten, *case studies*, *grounded theory* en bureau-onderzoek.

Kenmerkend voor een case study zijn, volgens hen:

- een smal domein (in het geval van een single case een, of anders maximaal enkele casussen);
- de arbeidsintensiviteit (de casus wordt op veel verschillende manieren in kaart gebracht en geanalyseerd);
- meer oog voor diepte dan voor breedte, een strategische steekproef (je kiest niet zomaar *at random* een casus, maar altijd omdat je van een bepaalde casus interessante resultaten verwacht);
- de open waarneming op locatie (de aanpak laat ruimte voor onverwachte resultaten, waarvoor een geslotener strategie zoals een *survey* minder ruimte laat, en vindt bovendien plaats op locatie en niet in een laboratorium of achter een bureau) en het kwalitatieve karakter.

Dimitri Mortelmans (2013) wijst er in navolging van de bekende Amerikaanse sociale wetenschapper Robert K. Yin op, dat er methodologisch gezien geen wezenlijk verschil is tussen *single* of *multiple case studies*. Dezelfde zwakten en sterkten gelden: wanneer in een case study bijvoorbeeld een enkele persoon wordt gevolgd is daar het overduidelijke probleem van generaliseerbaarheid. Maar dat probleem is er nog steeds wanneer vijf of tien personen gevolgd zouden worden.

Toch kunnen er redenen zijn om voor zo'n kleine groep, of zelfs een enkele persoon als onderzoeksobject te kiezen. Dat kan zijn om een bestaande theorie te testen tegen de achtergrond van een *extreme case*. Daarmee worden de grenzen van bestaande theorieën onderzocht. Een andere reden om, in termen van Verschuren en Doorewaard, voor een smal domein te kiezen is dat het onderzoek juist *niet* op bestaande theorieën gebaseerd is, omdat die nog niet bestaan. Een *single case* kan dan helpen een bepaald fenomeen te exploreren (Mortelmans 2013, 178-181).

Robson (2011) wijst erop dat de reputatie van case studies door de jaren heen nogal veranderd is. Met name in het positivistische wetenschapsbeeld dat lange tijd de standaard was, werd de single case study als *soft option* gezien en niet erg serieus genomen. In het hedendaagse discours is er echter veel meer waardering voor bestudering van het concrete, naast de formulering van algemene wetmatigheden (Robson 2011, 136-137). Toch worden er, ook nu nog, vragen gesteld bij het gebruik van case studies als onderzoeksstrategie.

Bent Flyvbjerg benadert in zijn artikel over case studies in *The SAGE Handbook of Qualitative Research* een vijftal van deze vragen als misverstanden die hij uit de wereld probeert te helpen (Flyvbjerg 2006, 2011).

Ten eerste, stelt hij, leeft het hardnekkige misverstand dat algemene, theoretische kennis op een hoger niveau

staat dan concrete casuïstische kennis. Flyvbjerg laat aan de hand van onderzoek

naar hoe mensen leren zien dat juist concrete, contextuele kennis als praktische wijsheid (*phronesis*) in het leerproces het verschil maakt. Zulke kennis is dus, vanuit het perspectief van wat mensen daadwerkelijk verandert, zeker niet ondergeschikt aan algemene ‘contextvrije’ kennis. Bovendien, stelt hij, is het vergaren van dat soort kennis binnen de sociale en menswetenschappen helemaal niet mogelijk.

Het tweede misverstand heeft te maken met de generaliseerbaarheid van case studies. Omdat op basis van een enkele casus niet valt te generaliseren, zouden case studies niet kunnen bijdragen aan de ontwikkeling van de wetenschap. Flyvbjerg laat zien dat single case studies door de geschiedenis heen wel degelijk hebben bijgedragen aan de ontwikkeling van theorieën, niet in de laatste plaats als het gaat om het ontkrachten van een theorie: dat is precies waar een *extreme case* vaak in slaagt. Hiermee leveren case studies dus wel degelijk een bijdrage aan de ontwikkeling van wetenschappen, al was het alleen maar door hun geschiktheid voor falsificatie, in termen van Karl Popper. Het idee dat die ontwikkeling alleen kan plaatsvinden op basis

van formele generaliseerbaarheid is volgens Flyvbjerg achterhaald: verschillende soorten kennis worden op verschillende manieren vergaard en dragen allemaal bij aan een rijker verstaan van de werkelijkheid.

Het derde misverstand is dat een case study alleen maar zou kunnen functioneren als ex-

ploratieve methode, om hypothesen op te stellen voor vervolgonderzoek. Flyvbjerg stelt echter dat ook in

latere fasen van onderzoek case studies hun nut hebben, bijvoorbeeld om theorieën te testen, zoals we hierboven ook al tegenkwamen bij het tweede misverstand en nog eerder bij Dimitri Mortelmans.

Het vierde misverstand is dat case studies gemakkelijk ten prooi zouden vallen aan de vooringenomenheid van de onderzoeker. Doordat er geen hard methodisch kader is, zou de eigen interpretatie van de onderzoeker een te grote rol kunnen gaan spelen en zouden resultaten al snel diens theoretische vooronderstellingen bevestigen in plaats van weerspreken. Dit vraagt om kritische reflexiviteit van de onderzoeker. In de praktijk blijkt echter, laat Flyvbjerg zien, dat theorieën en hypothesen naar aanleiding van case studies juist vaak worden aangepast. Het risico op een vooringenomenheid vanuit de theorie lijkt dus beperkt.

Het vijfde en laatste misverstand is dat case studies niet goed bruikbaar zijn vanwege het feit dat ze vaak nogal ‘breedsprakig’ zijn en niet goed zijn samen te vatten in eenduidige conclusies. Die constatering klopt wel, zegt Flyvbjerg, maar is juist geen nadeel. Case studies brengen

ons dicht bij de complexiteit van de werkelijkheid dan andere, reductionistische vormen van sociale wetenschap. Dit hangt natuurlijk ook samen met het eerste misverstand: volgens Flyvbjerg en in de onderzoeken waar hij zich op beroept is het juist de herkenbare, meer narratieve, contextuele kennis die daadwerkelijk impact heeft op mensen.

Hij haalt ter illustratie Wittgensteins beeld aan van de

leermeester als gids. In een case study word je als het ware aan de hand meegenomen door een vreemde stad. Je passeert allerlei straten, pleinen en kruispunten meerdere keren, maar wel telkens als deel van verschillende routes. De ene keer ben je op weg naar een beroemde kathedraal, een andere keer naar een oude bekende in een zijstraat. Hoe slecht de gids ook is (Wittgenstein noemt zichzelf een nogal slechte gids), hoe willekeurig de wandelingen ook lijken – als je dit lang genoeg blijft doen leer je de stad toch kennen als iemand die er geboren is. Op zo'n manier kan een uitgewerkte case study de lezer bekend maken met de case en met alle concepten en aspecten die daarin aan de orde komen, zonder dat daar altijd een logische structuur aan te geven is.

De vraag of het verantwoord is single case studies te gebruiken binnen de sociale wetenschappen kan na bovenstaande verkenning bevestigend beantwoord worden. Dat blijkt bijvoorbeeld uit een standaardwerk als *The SAGE Handbook on Qualitative Research* en de ruimte die case studies daarin krijgen.

In een case study word je als het ware aan de hand meegenomen door een vreemde stad

De vraag of het ook *verstandig* is om te kiezen voor een single case study als onderzoeksstrategie is niet eenduidig te beantwoorden, maar hangt volledig samen met de vraag wat het doel is van het onderzoek. Verschuren en Doorewaard (2000, 207-208) adviseren in de fase van het onderzoeksontwerp drie vragen te stellen:

ben ik op zoek naar breedte of diepgang, ben ik op zoek naar kwalitatieve of kwantitatieve gegevens en

wil ik deze gegevens via empirisch onderzoek verzamelen of door middel van literatuurstudie? De antwoorden op die drie vragen sturen de keuze van een passende onderzoeksstrategie.

Oog voor de gelaagde werkelijkheid

Voor het kiezen van de juiste methode is het dus de vraag waar de praktische theologie eigenlijk naar op zoek is. Ruard Ganzevoort heeft in een overzichtsartikel laten zien dat de antwoorden die praktisch theologen op deze vraag geven wijd uiteen lopen (Ganzevoort 2009). Wat deze antwoorden verbindt, is dat zij allemaal op het spoor proberen te komen van *the sacred, het heilige*.

Rein Brouwer (2010) zegt het nog wat explicieter als hij deze zoektocht omschrijft als *detecting God in practices*. Daarmee is direct duidelijk hoe complex de werkelijkheid waar praktische theologie zich mee bezighoudt is.

Brouwer geeft drie voorbeelden van benaderingen van deze werkelijkheid. Je kunt ervoor kiezen de realiteit van Gods handelen in de werkelijkheid buiten beschouwing te laten

omdat menselijke methoden niet in staat zijn die realiteit te vatten, een soort methodisch atheïsme. Brouwer verbindt aan deze optie de naam van Johannes van der Ven. De praktisch theoloog of religiewetenschapper houdt zich in deze benadering bezig met een fenomenologische beschrijving van wat mensen zeggen over God en hoe zij daar uiting aan geven.

Een tweede optie, waaraan Brouwer de naam van Gerrit Immink verbindt, is geheel anders. In deze benadering worden theologische concepten ingezet om in de praktijk op het spoor te komen van God die handelt en spreekt. Zo'n benadering houdt iets voorlopigs, omdat ook theologische concepten God niet kunnen vatten. Tegelijk wil deze benadering ondanks de voorlopigheid aandacht vragen voor Gods aanwezigheid, omdat die wordt gezien als fundamenteel en betekenisvol.

Een derde optie is het sociaal-constructionisme waaraan Brouwer de naam van Ruard Ganzevoort koppelt. In deze benadering wordt, meer dan bij Van der Ven, het zelfverstaan van de gelovige of geloofsgemeenschap ingebracht, maar zonder hier conclusies aan te verbinden over Gods aanwezigheid in de werkelijkheid. Vanwege deze fundamentele complexiteit van het onderwerp van de praktische theologie blijft de reflectie op methodologie een onvermijdelijk onderdeel van het vakgebied.

Het is uiteindelijk de vraag wat voor soort kennis we zoeken in de praktische theologie. Het onderscheid tussen *nomotethische* kennis en *ideografische* kennis kan deze vraag verhelderen. Bij een nomotethische benadering proberen we wetmatigheden te ontdekken en zo te vinden

wat algemeen geldig is. Ideografische kennis is juist kennis van het unieke, specifieke van bepaalde situaties en ervaringen.

John Swinton en Harriet Mowat schrijven in hun *Practical Theology and Qualitative Research* over deze soorten kennis. Ze merken op dat belangrijke elementen van het christelijke verhaal typisch en uitsluitend ideografisch kenbaar zijn: Kerst, Goede Vrijdag, Pasen (Swinton & Mowat 2016, 39-42). Deze momenten zijn geen wetmatigheden of meetbare werkelijkheden en toch zijn ze fundamenteel voor hoe christenen de werkelijkheid verstaan. Swinton en Mowat zien daarom een voorname taak van de praktische theologie in *complexificatie*: niet de werkelijkheid helderder en doorzichtiger maken dan ze is, maar juist haar complexiteit in beeld brengen op een ideografische manier. Theologie kijkt verder dan hoe iets op het eerste gezicht lijkt, omdat ze recht wil doen aan de gelaagdheid van het bestaan waarvan het diepste geheim in God verborgen ligt (Swinton & Mowat 2016, 13-16). Vanuit deze visie wijzen Swinton en Mowat op het belang van kwalitatief onderzoek, waarin veel aandacht bestaat voor het specifieke en unieke.

In de theologie bestaat het gevaar dat dit specifieke en unieke uit het oog wordt verloren. Theologische waarheden die worden afgeleid uit de Bijbel, uit de traditie, of uit algemene observaties over de werkelijkheid, kunnen gaan functioneren als een soort ideaalplaatje dat geen verbinding meer heeft met de werkelijkheid. Daarmee kan de theologie haar kracht en relevantie verliezen.

Volgens de katholieke Amerikaanse theoloog Nicholas Healy (2000, 28) komt dat doordat

zulke theologie een soort dubbelheid in zich draagt: enerzijds is de kerk bijvoorbeeld heilig (bezien vanuit algemeen-theologische waarheidsclaims), maar anderzijds is daarvan in de realiteit niet veel te merken (bijvoorbeeld als je op zondag een kerk bezoekt). Healy pleit daarom voor een andere benadering, waarin veel meer oog is voor de realiteit van de kerk *in via*, om die kerk zoals ze is een kritische spiegel voor te houden en daarmee op weg te helpen. Zo'n spiegel werkt beter dan een algemene regel.

Daarom pleit Healy dus ook niet slechts voor empirisch onderzoek in het algemeen, maar specifiek voor een theologische vorm van etnografie, een vorm van kwalitatief onderzoek die zeer dicht bij de geleefde praktijk blijft (Healy 2000, 168-169; 2011). Het theologische aan *theologische* etnografie is volgens Healy dat ze het grotere christelijke verhaal kent en de realiteit van de kerk, zoals die vandaag te vinden is, daarin een plaats geeft. Healy noemt dit een *theodramatische horizon* (Healy 2000, hoofdstuk 3).

Single case studies in praktisch-theologisch onderzoek

Vanuit de twee hierboven genoemde invalshoeken (een bewustzijn van de complexe gelaagdheid van de werkelijkheid en een terughoudendheid om al te grote, algemeen geldende woorden over het leven van de kerk te spreken) is het goed te begrijpen dat veel praktische theologie uitkomt bij kwalitatieve onderzoeksmethoden.

Kwantitatieve methoden kunnen hun plek krijgen in praktisch-theologisch onderzoek

om een onderdeelje van die complexe werkelijkheid helder in beeld te brengen, of een bepaald aspect van het leven van de kerk in beeld te brengen. Als de praktische theologie zich echter ten doel stelt om oog te hebben voor de concrete werkelijkheid van gelovigen en geloofsgemeenschappen, dan kan het daar niet bij blijven. Vanuit het overzicht neemt de praktische theologie je dan mee naar het betekenisvolle detail dat verschil maakt.

Om die beweging naar het unieke en concrete te maken is de single case study voor praktisch-theologen een belangrijke methode. Rein Brouwer past deze methode bijvoorbeeld toe in zijn studie *Geloven in gemeenschap* (Brouwer 2009). Daarin doet hij in feite een theologisch onderzoek naar het begrip *koinonia* (gemeenschap), dat in hedendaagse ecclesiologie een grote rol speelt. Dit onderzoek wil Brouwer echter niet beperken tot literatuurstudie, maar verrijken met observaties uit de praktijk. Ook wil hij de diepte opzoeken in plaats van de breedte, door middel van een kwalitatieve benadering (vgl. de vragen bij het kiezen van een onderzoeksstrategie van Verschuren en Doorewaard).

Brouwer kiest voor een single case study, omdat het behalen van zijn onderzoeksdoelen vanwege de arbeidsintensiviteit alleen realistisch is bij een smal domein. Ook verwijst hij naar vergelijkbare onderzoeken waarin op eenzelfde manier vanuit een smal domein de discussie met bredere theoretische vragen wordt aangegaan. Vanuit zijn beschrijving van een enkele geloofsgemeenschap gaat Brouwer vervolgens in gesprek met de bredere praktische theologie, om zo het begrip *koinonia* tegen het licht te houden. Hoewel dit onderzoek dus niet

in strikte zin generaliseerbaar is, wordt wel degelijk bijgedragen aan de ontwikkeling van bredere theorievorming rond *koinonia*. Swinton en Mowat (2016, 46-47) verwijzen in dit verband naar *theoretische generaliseerbaarheid* waarbij een concrete situatie wordt gebruikt om de bredere sociale, of in dit geval ook theologische, aspecten die daarin een rol spelen beter te begrijpen.

Vergelijkbaar en toch anders is het werk van Mark Cartledge. In zijn *Testimony in the Spirit* (Cartledge 2010) onderzoekt hij een aantal theologische sleutelaspecten van de pentecostale traditie door hierover focusgroepen te organiseren in een lokale geloofsgemeenschap. Hij noemt dit een single case study.

Zijn doel is om de pentecostale theologie te *rescrip*ten vanuit de opbrengsten van de focusgroepen. De officiële theologie wordt via deze methode bijgesteld aan de hand van de data uit de doelgroep. Daarbij blijft echter onhelder wat de status van die opbrengsten precies is en welk gewicht hieraan toegekend moet worden. Hierdoor is het lastig te beoordelen of de theologie inderdaad geholpen is met deze vorm van *rescripten*.

Het voorbeeld van Cartledge wijst ons op een belangrijk risico van single case studies: het gevaar bestaat dat een vrij willekeurig gekozen en op zichzelf staand geluid een (te) grote rol gaat spelen in theologische reflectie. Natuurlijk is het zeer zinvol om de theologie zoals die beleefd en geformuleerd wordt door kerkleden te beschrijven, maar de vraag daarbij is wel: wat is het gewicht van deze stem ten opzichte van andere vormen van theologie en hoe representa-

tief is het gevondene voor de bredere populatie (bijv. pentecostale christenen in het algemeen)? De grens van wat case studies kunnen bieden en waar zij voor bedoeld zijn wordt hier dicht genaderd.

Eileen Campbell-Reed (2016) beschrijft een aantal gevaren van het gebruik van case studies in de praktische theologie. Campbell-Reed sluit aan bij de vragen die Flyvbjerg in zijn artikel behandelt als misverstanden over toepassing van single case studies in de sociale wetenschappen in het algemeen: daarin liggen ook begrenzings van wat een case study kan bereiken.

Als het gaat om de praktische theologie voegt Campbell-Reed hier nog een aantal andere risico's aan toe. Ten eerste bestaat het risico dat niet onder ogen wordt gezien hoeveel *macht* de onderzoeker heeft. Het verhaal van de *case* wordt altijd vanuit een bepaald perspectief verteld, waarbij bewust en onbewust dingen worden weggelaten of geïnterpreteerd.

Campbell-Reed benoemt verder het gevaar van te snelle en grote conclusies, juist ook in de theologie. Het is makkelijk om voorbij te gaan aan de complexiteit van de werkelijkheid en snel blinde vlekken in te vullen of eigen interpretaties leidend te laten zijn zonder dat die worden gestaafd en bekritiseerd vanuit de verzamelde data.

Campbell-Reed beschrijft de plek van de single case study in de praktische theologie dan ook als paradoxaal: enerzijds zijn single case studies onmisbaar vanwege hun vermogen recht te doen aan de werkelijkheid en mensen verder te helpen in hun leerprocessen door *phronesis*. ▷

Anderzijds zitten er duidelijke grenzen aan deze onderzoeksstrategie (Campbell-Reed 2016, 38).

Aanbevelingen

Uit het bovenstaande mag blijken dat single case studies voor de praktische theologie een zeer geschikte methode kunnen zijn. Ik sluit af met een zestal concrete aanbevelingen voor praktisch-theologen die deze onderzoeksstrategie overwegen in te zetten. De eerste vier komen voort uit het artikel van Campbell-Reed (2016, 54-56), de laatste twee zijn toevoegingen van mijzelf op basis van het bovenstaande.

Ten eerste moeten praktisch theologen waken voor twee binnenbochten: simplistisch interpreteren zonder oog voor de complexiteit van de sociale werkelijkheid en onverantwoord generaliseren op basis van een single case.

Ten tweede: het uitvoeren van een single case study is hard werken, omdat er niet alleen data verzameld moeten worden, maar ook relaties moeten worden onderhouden: je bent als onderzoeker vaak langere tijd in het veld aanwezig en hebt je respondenten op verschillende manieren ‘nodig’.

Ten derde is het van groot belang dat de rapportage van single case studies zeer transparant is. Daarin moet de politieke, sociale en religieuze context van zowel de case als van de onderzoeker zelf worden meegenomen om bewust en kritisch te kunnen reflecteren op machtsstructuren die een rol kunnen spelen in het onderzoek.

Ten vierde moeten onderzoekers die aan single case study-onderzoek doen een *biculturele expertise* opbouwen: zij moeten zich zowel kunnen redden in het taalveld van het veld waarin

zij zich als onderzoeker bevinden als in de academische context waarin zij dit onderzoek presenteren.

Ten vijfde denk ik dat het noodzakelijk is in de verwerking van de data die uit single case study-onderzoek naar voren komt, goed te onderscheiden met wat voor materiaal je te maken hebt. Zoals blijkt uit het onderzoek van Cartledge dat we hierboven hebben gezien, is het ingewikkeld om de opbrengsten van je onderzoek zonder meer in te brengen in een theologische discussie.

In dit verband is het denk ik nodig gebruik te maken van een meer gedifferentieerd begrip van ‘soorten’ theologie. Een bruikbaar onderscheid hiervoor is het model van theologie in vier stemmen, ontwikkeld door Helen Cameron en anderen (Cameron, Bhatti, & Duce 2010). Zij onderscheiden een *normative* (wat in de gemeenschap als normatief geldt), *formal* (de academische theologie), *espoused* (wat de ‘gewone gelovige’ formuleert als theologische overtuiging) en *operant* (wat blijkt uit de waargenomen gebeurtenissen en handelingen) *voice*. Zo’n onderscheid dient het gesprek tussen de geleefde praktijk en de theologische reflectie daarop door structuur te bieden en oog te hebben voor het eigene van iedere stem. Het kan dan nog steeds zo zijn dat de stemmen verschillende richtingen op wijzen. Dan kan het een taak van de onderzoeker zijn om vanuit al die stemmen een bepaalde richting op te wijzen. Juist dan is het vanwege de machtspositie van de onderzoeker goed als transparant is welke stemmen er aan het woord zijn en waar het ‘wringt’.

Ten zesde tot slot denk ik dat het vierde misverstand dat Flyvbjerg opsomt (het feit dat

de vooronderstellingen van de onderzoeker een grote rol kunnen spelen in de uitkomst van het onderzoek) juist pleit vóór (transparant) single case study-onderzoek binnen de praktische theologie. Zulk onderzoek confronteert mooie maar abstracte theologische ideeën – waarvoor Healy ons waarschuwt – nu juist met de realiteit van het volle leven. Theologische vooronderstellingen en voorkeuren van de theologische onderzoeker worden dus juist kritisch tegen het licht gehouden in een case study.

Single case studies verdienen een plek binnen de praktische theologie. Ze zijn bij uitstek geschikt voor *complexificatie*: het recht doen aan de werkelijkheid die er nu eenmaal meestal niet uitziet als een op de tekentafel ontwikkelde vinex-wijk met kaarsrechte straten en logische ordeningen. De werkelijkheid is eerder als het centrum van Rome: vol steegjes, pleintjes en zelfs ondergrondse tunnels die door de eeuwen heen op ontelbare manieren gebruikt zijn om ergens te komen. Die werkelijkheid moet praktische theologie steeds op het netvlies houden, wil ze zinvol blijven bijdragen. <

Literatuur

- Brouwer, R. (2009). *Geloven in gemeenschap: het verhaal van een protestantse geloofsgemeenschap*. Kampen: Kok.
- Brouwer, R. (2010). Detecting God in Practices: Theology in an Empirical-Theological Research Project. *HTS Theologische Studies/Theological Studies*, 66(2), 5. <https://doi.org/10.4102/hts.v66i2.805>
- Cameron, H., Bhatti, D., & Duce, C. (2010). *Talking About God in Practice*. London: Hymns Ancient & Modern Ltd.
- Campbell-Reed, E.R. (2016). The Power and Danger of a Single Case Study in Practical Theological Research. In: J.A. Mercer & B. Miller-McLemore (red.), *Conundrums in Practical Theology* (33-59). Theology in Practice. Leiden: Brill Academic Pub.
- Cartledge, M.J. (2010). *Testimony in the Spirit: Rescripting Ordinary Pentecostal Theology*. Farnham, UK: Routledge, Ashgate Publishing, Ltd.
- Flyvbjerg, B. (2006). Five Misunderstandings About Case-Study Research. *Qualitative Inquiry*, 12(2), 219-245. <https://doi.org/10.1177/1077800405284363>
- Flyvbjerg, B. (2011). Case Study. In: N.K. Denzin & Y.S. Lincoln (red.), *The SAGE Handbook of Qualitative Research* (4th edition, 301-316). Los Angeles, CA: SAGE.
- Ganzevoort, R.R. (2009). Forks in the Road when Tracing the Sacred: Practical Theology as Hermeneutics of Lived Religion. Presidential address. Gepresenteerd bij International Academy of Practical Theology, Chicago. Geraadpleegd van <http://www.ia-pt.org/wp-content/uploads/2011/11/presidentialaddress2009.pdf>
- Healy, N.M. (2000). *Church, World, and the Christian Life: Practical-Prophetic Ecclesiology*. Cambridge, UK / New York: Cambridge University Press.
- Healy, N.M. (2011). Ecclesiology, Ethnography, and God: An Interplay of Reality Descriptions. In: P. Ward (red.), *Perspectives on Ecclesiology and Ethnography* (182-199). Grand Rapids, Mich.: William B. Eerdmans Publishing Company.
- Mortelmans, D. (2013). *Handboek kwalitatieve onderzoeksmethoden*. Leuven / Den Haag: Acco.
- Robson, C. (2011). *Real World Research: a Resource for Users of Social Research Methods in Applied Settings* (3rd ed.). Chichester, West Sussex: Wiley.
- Swinton, J., & Mowat, H. (2016). *Practical Theology and Qualitative Research* (2 edition). London: SCM Press.
- Verschuren, P.J.M., & Doorewaard, H. (2000). *Het ontwerpen van een onderzoek*. Utrecht: Lemma.
- Koos (K.S.) Tamminga MA is promovendus/ assistent in opleiding Praktische theologie aan de Theologische Universiteit Kampen. E.kstamminga@tukampen.nl

De zaak is het waard

Een nummer over case studies – wat heeft dat nu uiteindelijk gebracht? Case studies zijn een specifieke methode waarmee kwalitatief onderzoek gedaan wordt. Dit soort onderzoek vraagt onze aandacht voor de concrete werkelijkheid, voor het gemarginaliseerde, voor de persoon van de onderzoeker, en voor de samenwerking tussen onderzoeker en degenen om wie het onderzoek draait. Wat in dit nummer voor het voetlicht is gehaald, betreft al deze aspecten.

Körver en Walton hebben in hun artikel een overzicht geboden van het grote Case Studies Project (CSP). Gestart in 2016 is het nu ongeveer halverwege – nog onvoldoende dus om een afgerond beeld te geven van de resultaten. Maar het mooie van zo’n tussenstand is dat het alvast aanleiding biedt tot een aantal voorlopige observaties.

Een eigen, uniek leerproces

Een ervan viel mij bij het lezen sterk op, en dat betreft de term ‘onderzoeksgemeenschap’. De auteurs gebruiken dit woord als samentrekking van ‘leergemeenschap’ en ‘onderzoeksgroep’, en laten zien hoe zulke onderzoeksgemeenschappen zijn samengesteld en functioneren.

Dat intrigeert op twee manieren. Allereerst is er klaarblijkelijk sprake van een gemeenschap. Dat gaat verder dan alleen incidentele contacten ten bate van onderzoeksresultaten en -publicaties. Het is een manier van samenwerken tussen professionals uit het werkveld en onderzoekers

die leidt tot co-creatie van kennis. De manier van samenwerken krijgt gezicht door de beschrijvingen van de gezamenlijke werkwijze om tot reflectie over het werk van de geestelijk verzorgers te komen. Nadrukkelijk is de bedoeling om de gemeenschap zodanig in te richten dat er ook gewerkt wordt aan het bevorderen van inzichten bij zowel onderzoekers als professionals in het werkveld. De veiligheid die noodzakelijk is voor dit leerproces wordt bewust gecreëerd en onderwerp van gesprek gemaakt.

Daarbij blijken beelden over wat de grenzen tussen onderzoek en professionele inzet vloeiender dan vooraf gedacht. De *tacit knowledge* van de practitioner krijgt de kans tot articulatie te komen, zonder dat de hiervoor noodzakelijke reflectie tot een onprettige vorm van beoordeling leidt. In die zin is het CSP inderdaad op zichzelf ook weer een casus, zoals Niels den Toom, Sjaak Körver en Martin Walton stellen.

Waar soms onzekerheid of weerstand bij practitioners bestaat tegen de rol van onderzoeker, blijkt dat ‘de verhouding tussen onderzoek en geestelijke verzorging veel genuanceerder en

< Harmen Abma, ‘Zonder titel’

dynamischer is dan vaak betoogd wordt vanuit a priori overtuigingen voor of tegen onderzoek. De onderzoeksgemeenschap blijkt dus in zichzelf ook een eigen, uniek leerproces te bevorderen dat niet te reduceren valt tot een vorm van supervisie of intervisie. De onderzoeksrol van de practitioners levert een unieke eigen bijdrage aan de inzichten in en reflectie op de praktijk van de geestelijke verzorging.

In kritische zin blijft nog onbeslist wat nu precies de waarde van case studies is. In veel beroepsgroepen (medici, juristen, en in zekere zin ook in de ethiek) zijn gevalstudies bedoeld om bestaande theorieën te

nuanceren, kwalificeren of falsificeren. In het artikel van Tamminga wordt aan de hand van Bent Flyvbjerg aangetoond dat dit ook vaak het geval is. Case studies zijn dus zelden losstaande casussen, maar veelal onderdeel van een gaandeweg zich opbouwend repertoire aan kennis en inzicht. Werkelijk losstaande casussen zijn namelijk wel mooi maar zelden leerzaam. Hoe het verzamelen van gevalstudies binnen bijvoorbeeld het CSP tot accumulatie van kennis leidt, is nog onbeantwoord en een belangrijke vraag richting de afronding van dit project. Wat leveren al deze casussen nu aan leerwinst voor de beroepsgroep op?

Transformatie van binnenuit

Het tweede dat intrigeert aan deze onderzoeksgemeenschappen is dat zij transformatie van binnenuit bevorderen. De onderzoeksliteratuur over case studies stelt dat de onderlinge verge-

lijikbaarheid van de case studies vergroot wordt door het vaste format en de vaste structuur voor de reflectie.

‘Want hoewel elke case uniek is en zeer gedetailleerd een situatie van geestelijke verzorging beschrijft, kan door vergelijking helder worden welke case een *good practice* weergeeft die illustratief is voor het beroep en kunnen criteria voor en werkzame elementen van veelbelovende interventies worden geïdentificeerd’, zo stellen Körver en Walton.

De samenwerking tussen practitioners en onderzoekers leidt – als ik de beschrijvingen

mag geloven – tot een vrijwel onmiddellijke valorisatie van wetenschappelijke kennis:

je kunt er in de praktijk direct wat mee en het biedt kansen tot verbetering van de praxis.

Waar ik benieuwd naar ben is een vorm van zelfkritiek, die wellicht in de tweede helft van het CSP nog geformuleerd kan worden. Zijn dit soort onderzoeksgemeenschappen werkelijk het ei van Columbus? Dat is een vraag die eveneens uitstaat richting de eindevaluatie van het CSP. Hoe worden de professionele problemen door het opstellen van theoretische regels aan de hand van specifieke casussen beschreven, zodat deze regels vervolgens weer kunnen worden toegepast op nieuwe casussen?

Het leerproces van het CSP intrigeert, omdat het suggereert dat er zo wetenschappelijke en professionele kennis wordt opgedaan. Dat dit niet automatisch gegeven is met het beschrijven van allerlei casussen spreekt vanzelf, en naar de afronding toe zal dat duidelijk moeten worden.

*Waar ik benieuwd naar ben is
een vorm van zelfkritiek:
is dit echt het ei van Columbus?*

Rijke onderwijsvorm

De indruk dat gevalstudies onmisbaar zijn, wordt versterkt door het eerste artikel van Körver over de rol van case studies in de opleiding tot geestelijk verzorger. Daarin stelt hij allereerst dat case studies ‘geen didactische toverformule’ zijn. Maar aan het slot blijkt het wel een uiterst rijke onderwijsvorm waarin de verbinding tussen theorie en praktijk ingeoeft wordt, en bovendien de practitioner op een zeer adequate manier wordt toegerust voor het werken in de laatmoderne context van zowel de practitioner zelf als de professionele omgeving.

Misschien zijn case studies, als onderdeel van het bredere spectrum aan kwalitatieve onderzoeksmethoden, inderdaad wel bij uitstek geschikt voor het leren en werken in een fluïde wereld als de onze. Het geeft te denken dat niet alleen in de opleiding tot geestelijk verzorger, maar in de bredere onderwijscontext van de (praktische) theologie het werken in en vanuit de praktijk nadrukkelijk gethematiseerd wordt. Ik denk hierbij onder meer aan de recente inleiding in de praktische theologie van Pete Ward (2017).

Een andere indicatie hiervoor ligt in de waardering van de praktisch-theoloog als actieonderzoeker. Dat is allerm minst hetzelfde als case study-onderzoek, maar werkt voor een groot deel wel vanuit dezelfde overtuigingen als de onderzoeksgemeenschappen waarover Walton en Körver en anderen in dit nummer schreven (Cameron 2010; Swinton en Mowat 2006). In een evaluerend artikel van deze methode stelt praktisch theoloog Elaine Graham dat deze methode gebruik maakt van ‘research methods and strategies of

interpretation that enable the researcher and researched alike to reach a deeper understanding of the meanings implicit in practice’ (Graham 2013, 156). De vraag is of in de casusbeschrijvingen en analyses binnen het CSP ook naar dit niveau van begrip en betekenis voldoende wordt afgestoken.

Komen tot ‘wijsheid’

Een van de noodzakelijke voorwaarden voor het vruchtbaar functioneren van onderzoeksgemeenschappen lijkt mij dat nog explicieter wordt aangegeven wat doel en noodzaak van zulke gemeenschappen zijn. Behalve het vergroten van inzicht in de professionele praktijk – van geestelijk verzorgers, maar wellicht ook andere professionals, zoals pastores binnen een expliciet kerkelijke context – en het versterken van de *skills* en de *habitus* van de practitioner, lijkt mij een van de centrale vragen die naar het welbevinden van de cliënten of (mutatis mutandis) de gelovigen.

Een van de gevaren die ik signaleer in de context van mijn eigen opleidingsinstituut van predikanten is dat er in toenemende mate terecht aandacht is voor de professional zelf. Haar of zijn spirituele biografie, het inzicht in de manier waarop deze doorwerkt in het praktijkwerk, de mate waarin zij in staat is recht te doen aan diverse wensen en verlangens – het komt allemaal aan bod. Maar de reflexiviteit en bewustwording staat daarmee soms ongemerkt de aandacht voor de wensen en verwachtingen van de ander toch in de weg.

Het is daarom onvermijdelijk dat in zo’n onderzoeksgemeenschap de vraag naar de eigen normativiteit en visie op het goede leven van

cliënt/gelovige en practitioner niet ongesteld of onbeantwoord blijft.

Een narratief van het eigen geloof waarin geen expliciete ruimte blijkt voor differentiatie en verschil, zal het moeilijk krijgen om het andere van de ander niet als een te bestrijden tegenover te aanvaarden. Tegelijk is ook helder dat een narratief van het eigen geloof dat geen duidelijke eigen overtuiging heeft, evenmin in staat is de ander werkelijk recht te doen.

De practitioner dient zich bewust te zijn van de eigen visie op het goede leven, en vervolgens het benodigde onderscheidingsvermogen en de wijsheid moeten verzamelen om zich bewust te zijn van hun eigen *theological attentiveness*, zoals dit ook wel wordt genoemd (McGrath 2012).

Dat het daarbij aankomt op het verkrijgen van wijsheid zal geen verrassing heten. De opleving van aandacht voor dit bijbelse begrip en de daarbij behorende attitude, kan verrijkend zijn om de didactische leerwinst van het verzamelen van case studies te verzilveren.

Zo betoogt ook Kathleen Cahalan met een beroep op de al genoemde Bent Flyvbjerg: ‘As Bent Flyvbjerg, an economic geographer who teaches development and planning, notes, “Common to all experts is that they operate on the basis of intimate knowledge of several thousand concrete cases in their areas of expertise.” In a sense, practical wisdom is a storehouse where accumulated narratives, insights, information, and comparisons are gathered’ (Cahalan 2016, 276). Dit is wat Elaine Graham noemt: ‘schooling people in the well-springs of tradition from which practical wisdom flows’ (Graham 2013, 178).

Maar hoe brengen deze *narratives* nu methodisch de practitioner werkelijk verder? Is het proces om te komen tot ‘wijsheid’ op de een of andere manier nauwkeuriger te verwoorden? Tamminga stelt met Flyvbjerg dat case studies ons dichter bij de complexiteit van de werkelijkheid brengen dan andere, reductionistische vormen van sociale wetenschap. Dat heeft te maken met hun narratieve, contextuele kennis die daadwerkelijk impact heeft op mensen.

Tamminga werkt daarbij het Wittgensteiniaanse beeld van de leermeester als gids uit, zoals dat in de praktische theologie via Gerkin een belangrijke plaats heeft gekregen. Ook hier geldt dat een gids, geleerd hebbend van allerlei cases, in staat is anderen een weg te wijzen vanwege haar of zijn wijsheid. Niet dat zij of hij deze wijsheid ooit in pacht heeft – dat zou juist onwijsheid verraden. Case studies zijn, aldus Stefan Gärtner in het openingsartikel, in de ontwikkeling van practitioners van groot belang. Didactisch blijken case studies daarom een uiterst waardevol leermiddel om te komen tot een ‘pakhuis’ vol bereflecteerde ervaringen (Cahalan). Maar het lijkt nog niet zo gemakkelijk om ervoor te zorgen dat case studies niet slechts tot een verdubbeling van de werkelijkheid leiden, maar ook concreet de vakmethodiek van practitioners versterkt.

Aandacht voor case studies in onderzoek en onderwijs is de moeite waard, en dit nummer laat overtuigend zien waarom. Zowel de pluriforme (levensbeschouwelijke) context, als de complexiteit van zingeving zelf, als de noodzakelijke reflexieve houding van de practitioner worden door gebruikmaking van case studies zorgvuldig en evenwichtig in beeld gebracht.

Tegelijk is het nog een opgave de leerwinsten hiervan methodisch en systematisch te verantwoorden. Dat is juist van belang om recht te doen aan de werkelijkheid. Want uiteindelijk gaat het erom dat de zaak (*case*) waarom het gaat, recht gedaan wordt. Case studies? Ja, want de zaak is het waard! <

Literatuur

- Cahalan, K.A. (2016). Spiritual Practices and the Search for a Wisdom Epistemology. In: *Christian Practical Wisdom: What It Is, Why It Matters*, onder redactie van Dorothy C. Bass, Kathleen A. Cahalan, Bonnie J. Miller-McLemore, James R. Nieman, en Christian Scharen, 275-321. Grand Rapids: Eerdmans.
- Cameron, H. (2010). *Talking about God in Practice: Theological Action Research and Practical Theology*. London: SCM Press.

- Graham, E. (2013). Is Practical Theology a Form of 'Action Research'? *International Journal of Practical Theology* 17 (1), 148-78.
- McGrath, A.E. (2012). The Cultivation of Theological Vision: Theological Attentiveness and the Practice of Ministry. In: *Perspectives on Ecclesiology and Ethnography*, 107-23. Studies in Ecclesiology and Ethnography. Grand Rapids: Eerdmans.
- Swinton, J., & Mowat, H. (2006). *Practical Theology and Qualitative Research*. London: SCM Press.
- Ward, P. (2017). *Introducing Practical Theology: Mission, Ministry, and the Life of the Church*. Grand Rapids: Baker Academic.

Hans (prof.dr. J.H.F.) Schaeffer is hoogleraar Praktische theologie aan de Theologische Universiteit Kampen.
E jhfschaeffer@tukampen.nl

Bent u nog geen abonnee van Handelingen?

Neem nu een proefabonnement of geef het als origineel cadeau!
Het abonnement stopt automatisch.

Handelingen is hét landelijke vaktijdschrift voor praktische theologie en praktische religiewetenschap. U blijft op de hoogte van onderwijs en actueel onderzoek op terreinen van kerk en geloof, zingeving, levensoriëntatie en gemeenschapsvorming.

2 nummers
€19,50

Handelingen analyseert vier keer per jaar relevante theologische en religiewetenschappelijke thema's in werkvelden van kerk, zorg, onderwijs, justitie en bestuur.

Sluit uw (cadeau)abonnement af op onze website www.handelingen.com

KokBoekencentrum
tijdschriften

Mededogen

De ‘Gestichttekeningen’ vormen een bijzondere categorie in het rijke oeuvre van de Friese kunstschilder Klaas Koopmans (Garijp, 1920-2006). Vier keer in zijn leven werd deze schilder kortere of langere tijd psychiatrisch verpleegd in Zuid-Laren en in Franeker. Vooral tijdens zijn latere opnames werd het hem verboden om te tekenen en te schilderen. Creatieve therapie behoorde in die tijd nog niet tot de therapeutische interventies. Terwijl een van de oorzaken van zijn overspannenheid en geestelijke crisis een gevoel van minderwaardigheid was: hij vond zichzelf helemaal kunstschilder, maar bleek uiteindelijk niet meer dan huisschilder te zijn.

Ofschoon het hem verboden was, bleef Koopmans toch tekenen. Stiekem. Omdat hij het niet laten kon.

Hij maakte, zou je kunnen zeggen, ‘case studies’: kleine (illegale) studietekeningetjes van medepatiënten. Op eenvoudige, makkelijk te verbergen (wc-)papiertjes legde hij zijn indrukken vast van wat zijn oog aanschouwde aan menselijk lijden rondom hem heen. De snelle schetsjes werden gemaakt met potlood, ballpoint, lippenstift en stukjes krijt.

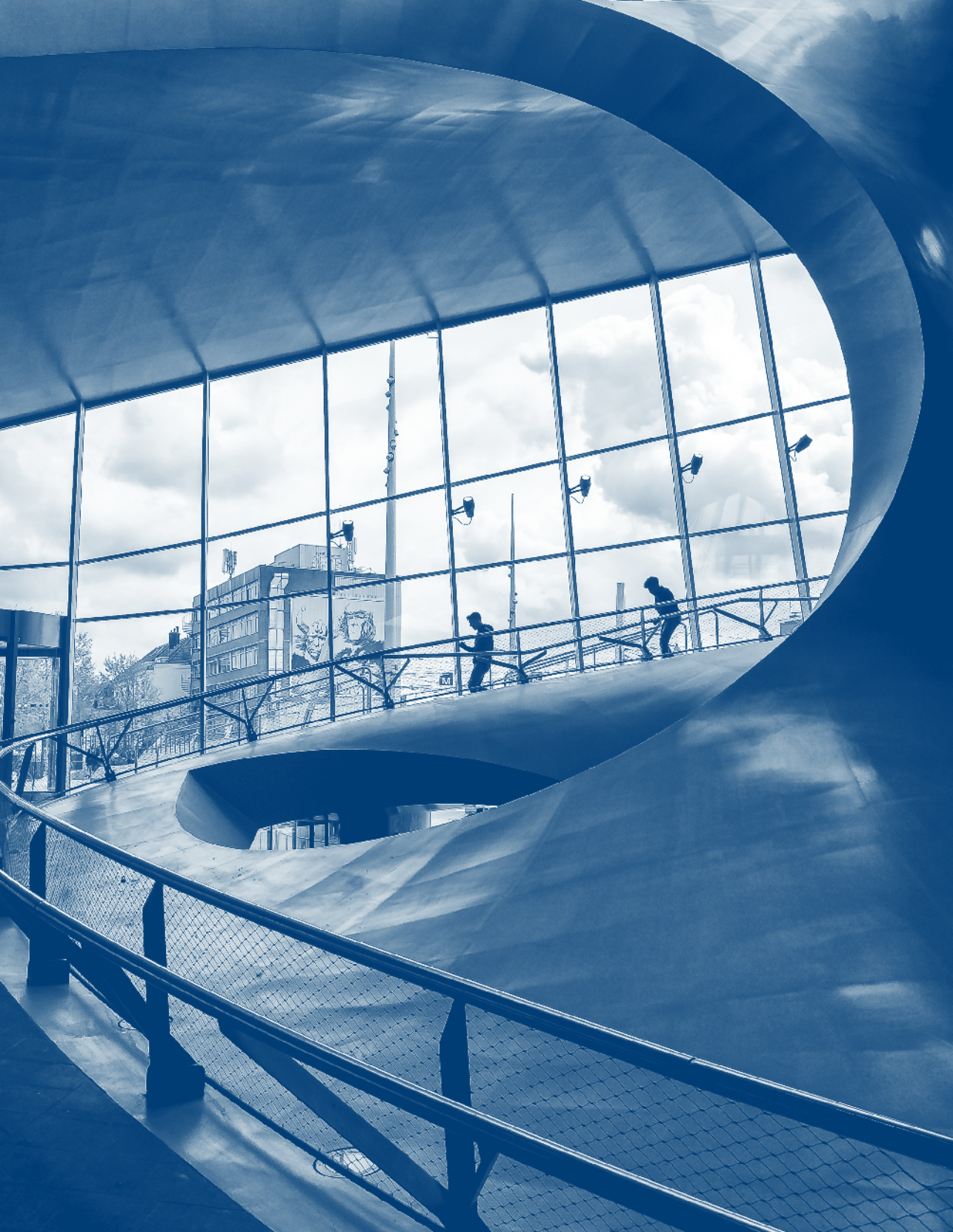
Deze case studies van in het verborgene gemaakte ‘Gestichttekeningen’ kunnen worden beschouwd als een kroniek van mededogen. Ze worden inmiddels in diverse musea openlijk en voor een breed publiek ten toongesteld. Ze zijn een visueel getuigenis van de hoogten en diepten van de menselijke geest.

Ooit liet hij me een aantal van deze tekeningen zien. ‘Het zit in ons allen’, zei hij, *‘grandeur en misère.’*

15-8-'59

Gower

‘Verbaal repertoire meegeven in kwalitatief onderzoek’

Prof.dr. Fred Wester is emeritus hoogleraar Communicatiewetenschap aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Hij doet onderzoek naar de rol van media en mediaboodschappen: televisieprogramma's, krantenberichten, websites, tijdschriftartikelen en reclameborden, en in het bijzonder naar de kenmerken en tendenties in de uitingen en de sociaal-culturele boodschappen die zij bevatten.

Publicaties van zijn hand als *Strategieën voor kwalitatief onderzoek* (1996) en *Inhoudsanalyse: theorie en praktijk* (2013) helpen (toekomstige) onderzoekers nog altijd bij het opzetten, verhelderen en beschrijven van hun onderzoek.

Ook is hij voorzitter van KWALON, een onafhankelijke organisatie van onderzoekers en docenten aan universiteiten, hogescholen, onderzoeksbureaus en andere organisaties die zich bezighouden met reflectie op de methodologie van kwalitatief sociaalwetenschappelijk onderzoek.

Zijn kennis van en ervaring met het verrichten van kwalitatief onderzoek maken hem een expert van wie veel geleerd kan worden op het gebied van case studies.

Wat maakt dat u zich zo nadrukkelijk heeft toegelegd op het kwalitatief onderzoek?

‘Ik heb sociologie gestudeerd in Leiden en een van de studierichtingen daarbinnen was methoden van onderzoek. Dat vind je eigenlijk alleen in de sociale wetenschappen. Daarbuiten is er geen aparte richting methodologie, dat doen onderzoekers gewoon zelf. In 1973 was

sociologie in Nijmegen erg groot en er was ruimte om aandacht te schenken aan kwalitatief onderzoek.

Je werd toen aangesteld om vijftig procent van je tijd aan onderwijs te besteden en de rest van de tijd was voor jezelf. Later kwam dat je deze ‘andere tijd’ moest waarmaken via publicaties, maar dat was toen nog niet. Dus ik heb mij helemaal op de ontwikkeling van het kwalitatief onderzoek gericht.’

< *Station Arnhem Centraal*

En welke kant is die ontwikkeling uitgegaan?

‘Binnen de sociologie had je verschillende stromingen en het onderzoek werd gedomineerd door *survey*-onderzoek. Eigenlijk was er een tegenhanger in de Verenigde Staten en in de Duitse sociologie, waarbij geen enquêtes werden gebruikt maar andere onderzoekstechnieken zoals interviews. Voor de antropologie gold dat ook: je ging ergens naar den vreemde en liet je door de cultuur waar je in terechtkwam verbazen. Met je eigen culturele bril als vergelijkingsmateriaal schreef je uit hoe die cultuur in elkaar zat. Die participerende vorm van onderzoek werd natuurlijk ook wel in de sociologie toegepast.

Het overheersende gebruik van enquêtes hing sterk samen met een opkomende overheid die van alles gedaan moest krijgen. Die kwantitatieve vorm is sterk uitgebreid en aan die ontwikkeling is een mooi verhaal gebonden. Die ontwikkeling is gekomen in de jaren zestig, en al ingezet in de Tweede Wereldoorlog aan de hand van Amerikaanse soldaten die te rusten lagen. Als ze hadden gevochten en ergens een maand gingen rusten, hadden ze niks te doen. Er kwamen sociale wetenschappers die daar van alles gingen uitproberen, bijvoorbeeld hoe je een enquête in elkaar moest zetten: het ene groepje soldaten kreeg het zo en het andere groepje kreeg het zo. En dan zie je wat het beste werkt. Die hebben daar schitterende dingen gedaan.

Later kwam ik bij de communicatiewetenschap en ook daar hebben ze veel gedaan met die militairen. Als je bijvoorbeeld een propaganda-film laat zien, moet je dan eerst vertellen waar deze over gaat en vervolgens de film

laten zien óf moet je eerst de film vertonen en daarna vertellen waar ze naar gekeken hebben? Statistieken werden uitgewerkt en in de jaren zestig heeft dat ontwikkelingen in de methoden teweeggebracht.

Andere vormen van onderzoek zijn als het ware achtergebleven. Daar is in de jaren zeventig ontwikkeling in gekomen. Dat zit met name in het symbolisch interactionisme: een stroming in de sociologie waarbij de betekenisverlening van mensen aan hun dagelijks leven centraal staat. Hierin zijn interactie en betekenisgeving centrale termen. Daar hoort dus ook kwalitatief onderzoek bij, want je moest kijken naar wat voor ideeën mensen hadden bij wat ze doen.

Een van de mooie uitkomsten van dit soort onderzoek is dat de ideeën die mensen hebben niet altijd aansluiten bij wat ze in het dagelijks leven doen. Dit leidde tot het boek *What we say, what we do*. Dat zijn twee werelden naast elkaar: de publieke opinie in de samenleving is een eigen taaleenheid die niet dezelfde is als het handelen van de mensen.

Dat levert een bepaalde vorm van onderzoek op. Ik heb me beziggehouden met hoe je dan met dat kwalitatieve materiaal analysetechnieken kunt uitwerken, wat tegenwoordig met de computer erbij kan. Daarnaast gaf ik les bij antropologie, aangezien zij geen eigen sectie-methodologie hadden.’

Is het een gemis dat maar weinig studies een eigen methodensectie hebben?

‘We kunnen niet echt van een gemis spreken. Natuurkundigen hebben namelijk ook geen methodologische sectie in huis. Je hoeft ook

niet per se een methodensectie te hebben, want de discussie tussen de onderzoekers zorgt ervoor dat alles op z'n pootjes terechtkomt.'

Maar natuurwetenschappers en sociale wetenschappers verschillen toch substantieel van elkaar?

'Ja, er is een groot verschil tussen de twee. Sociale wetenschappers moeten zich vaak vooraf verantwoorden om onderzoek te kunnen doen. Voor natuurwetenschappers geldt dit niet zo: hier komt veel geld binnen en ze kunnen ermee aan de slag. Sociale wetenschappers hebben daarom een verbaal repertoire nodig, waarmee ze kunnen aangeven dat ze goed bezig zijn. Een grote taak die ik heb verricht, is studenten en onderzoekers taal meegeven waarmee ze hun werk kunnen verantwoorden.'

Hoe is het voor studenten om zich te bekwaamen in het doen van kwalitatief onderzoek?

'Studenten zijn onzeker, dus willen ze het liefst een manier horen hoe je het kunt doen. Dat is bij enquêtes makkelijker uit te leggen dan bij interviews. Ze krijgen antwoorden op hun vragen, deze kunnen ze invoeren in een analyseprogramma en vervolgens kunnen ze daar wat over schrijven. Dat is een handzame manier van onderzoek doen, die ze zelf kunnen overzien.'

Als je daarentegen gaat interviewen, moet je achteraf nog maar bezien of je eruit kunt halen wat je hoopte te vinden. En om wetenschappelijk te interviewen, zodat het aansluit bij je probleemstelling, is ontzettend complex. Tijdens het interviewen zit je namelijk te analyseren of je alles wel te pakken hebt en of er nog dingen aangevuld moeten worden. Dat maakt het

achteraf ook moeilijk om uit te werken. Het is eenvoudiger om over tabellen en grafieken iets te schrijven. In die zin denk ik dat kwalitatief onderzoek voor studenten niet makkelijk is.

Ook het interpreteren van je verkregen data hierbij is moeilijk. Je hebt eigenlijk een analytisch kader nodig tegen welk je de gegevens kunt afzetten, zodat je datgene wat gezegd wordt op een hoger plan kunt brengen.'

Wat onderscheidt de case study van ander observationeel onderzoek?

'Eigenlijk is dat heel simpel, je hebt namelijk één geval. Tegelijkertijd is het ook complex, want het gebeurt dat die ene persoon een zo bijzonder onderzoeksgeval is, dat je er weinig conclusies aan kunt verbinden. Dus het zoeken van het 'juiste' geval is een moeilijke overweging.

Hierin zijn verschillende mogelijkheden. Allereerst zou je kunnen denken aan een *deviant case analysis*: als er in bijvoorbeeld de natuurkunde een heel duidelijke wet is en er zijn condities waarbij de vraag is of die wet daadwerkelijk altijd opgaat, dan zou je een case kunnen bedenken die bijzonder is, dus een *deviant case*.

Daarnaast kun je op zoek gaan naar 'het zui-vere geval', dat is het idee van 'mooier dan dit kun je niet krijgen'. Dat gebeurt nog wel eens als je het hebt over bijvoorbeeld de ontwikkeling van grote organisaties. Een bijzonder geval van een organisatie die geen verleden heeft, is het ideale geval van een zichzelf ontwikkelende organisatie. Dan heb je een theoretische grond op basis waarvan je terecht voor een case kunt kiezen en binnen die case alle samenhangend kunt bestuderen.'

Cases kunnen dus gezocht worden op verschillende niveaus.

‘Ja zeker. Je hebt ook *multiple case studies*, waarvan het idee is dat een case vaak nog geleed is, dus uit meerdere onderdelen bestaat. Dit is bijvoorbeeld bij multinationals het geval. Je zou bij een dergelijke organisatie kunnen kijken of de ontwikkeling binnen alle onderdelen hetzelfde is verlopen. In die zin is het case-idee wel bijzonder.

Je zou het ook nog anders kunnen stellen. Sociologen die iets schrijven over de Nederlandse samenleving publiceren altijd in vergelijking met Amerikanen die de Amerikaanse samenleving bestudeerd hebben. Beide samenlevingen zijn onderzocht met *surveys*, maar ze doen natuurlijk eigenlijk *case studies*. Het is namelijk alleen maar de VS of Nederland, wat complexe cases zijn. Je kunt dan de Amerikaanse case vergelijken met de Nederlandse case en als deze niet gelijk zijn, moet het verschil verklaard worden door het verschil tussen de cases.

Het idee van de case is dat je het eenheidskarakter, de eigenheid van de case moet reconstrueren. Als je dat niet doet, doe je eigenlijk geen case study.’

En hoe is er eenheid te brengen in het voorbeeld van de Nederlandse samenleving als case?

‘Eigenlijk is dat cultuur. Het verschil tussen mannen en vrouwen en carrières onderzoek je binnen verschillende cases: Nederland, Frankrijk etc. Je zou daarbij het eigen karakter van de case als kenmerk mee moeten nemen. Voor Nederland kunnen dat andere structurele of culturele kenmerken betekenen dan voor Frankrijk.

In Frankrijk is bijvoorbeeld een veel grotere macht van de staat dan in Nederland. Dan ben je cases aan het vergelijken. Maar meestal doet men alsof het wetten zijn op het niveau van menselijk gedrag: het verschil tussen mannen en vrouwen is dan in Nederland en Frankrijk precies hetzelfde, waarmee ze het karakter van de case niet meenemen. Mensen doen dus heel vaak case studies zonder dat ze daar aandacht aan schenken. En als je dan uitkomsten van onderzoeken leest, kun je dat niet zomaar op je eigen land projecteren.’

Toch gebeurt dat laatste maar al te vaak.

‘Ja, dat klopt, terwijl methodologie eigenlijk heel simpel is. Uitspraken die je doet gelden alleen binnen bepaalde condities. Het idee van case study is dat je die condities als het ware vastlegt. Dan heb je een case.

Een van de bekendste case studies is de studie van Hofstede naar de NSB in Winterswijk. De NSB was in Winterswijk heel erg groot, tijdens de verkiezingen waren daar de meeste stemmen voor de NSB. De ontwikkeling was ook heel specifiek. Dan ga je uitzoeken waar dat nou aan zou kunnen liggen. Misschien is toevallig een heel sympathieke of aantrekkelijk iemand daar lijsttrekker van de NSB. Maar het was heel duidelijk: Winterswijk ligt vlak aan de grens, dus wat in Duitsland gebeurde had z’n weerklink daar. Vervolgens ga je hetgeen je in Winterswijk vindt vergelijken met andere onderzoeken die gedaan zijn naar de NSB in andere steden. Dan kun je kijken of het hier afwijkt of niet.’

Welke waarde heeft de case study ten slotte in vergelijking met andere onderzoeksontwerpen?

‘Een case study is eigenlijk bedoeld als exploratie of beschrijving. Er is onbekend terrein en door middel van een case study wordt hier beter naar gekeken.

Ten tweede is er het geval dat een fenomeen al enigszins bekend is, maar dat er nu op enkele specifieke kenmerken wordt ingegaan, wat ook in een case zou kunnen.

Het derde methodische doel is dat de case dient ter illustratie: je hebt een heel duidelijke theorie en je neemt een case om te illustreren wat er in de theorie wordt bedoeld. Dit is wat Max Weber gedaan heeft: schrijven aan de hand van voorbeelden. Bijvoorbeeld de illustratie van een ondernemer die tevens sterk christelijk was en een dagboek had bijgehouden. Dan kun je gewoon citaten uit het dagboek nemen, waarbij je laat zien dat de protestantse ideeën precies aansluiten bij wat hij moest doen als bankier.

Ten slotte heb je ook nog toetsend onderzoek. Dan gaat het om de eerdergenoemde *deviant case*, die eigenlijk moet bewijzen dat de theorie klopt. Het is natuurlijk het afwijkende geval, maar omdat je kunt bewijzen dat het afwijkend is, moet de theorie wel kloppen.’ <

*Tom Lormans MA is historicus en geestelijk verzorger. Hij is als promovendus werkzaam bij het Expertisecentrum Palliatieve Zorg Utrecht.
E tom_lormans@hotmail.com*

Promovendus	Jacobine Gelderloos
Proefschrift	<i>Meaningful in the margins. Churches and quality of life in the Dutch countryside</i> (‘Van betekenis in de marge. Kerken en leefbaarheid op het Nederlandse platteland’)
Promotie	6 september 2018
Universiteit	Protestantse Theologische Universiteit, Groningen
Promotor	Prof.dr. H.P. de Roest
Co-promotor	Dr. M. van der Meulen

Stelling

Het is de kunst om als kerkelijke gemeente tot een perspectiefwisseling te komen, waarin de aandacht verschuift van organisatie en vragen over het voortbestaan van de kerkgemeenschap naar hoe de kerk van betekenis kan zijn waar maatschappelijke ontwikkelingen en leefbaarheidsvraagstukken in de directe omgeving het persoonlijk leven van mensen bepalen.

Kritiek

Het onderzoek brengt wel de relaties van de kerken met de buitenwereld in kaart, maar kijkt niet vanuit het ‘seculiere’ dorp naar de kerk of het naar het thema leefbaarheid. Wat wordt precies bedoeld met een contextuele benadering? Een theologische of theoretische onderbouwing van het begrip contextualiteit ontbreekt.

Dorpskerken en leefbaarheid van het platteland

In de wisselrubriek ‘De promotie’ deze keer aandacht voor het proefschrift van Jacobine Gelderloos over de betekenis van dorpskerken voor de leefbaarheid op het platteland.

M*eaningful in the Margins. Churches and Quality of Life in the Dutch Countryside* is een onderzoek naar de betekenis van kerken voor de leefbaarheid van het platteland. Het onderzoek beweegt zich op het grensvlak van rurale theologie, gods-

dienstsociologie en sociale geografie.

Dit onderzoek voorziet in een lacune, omdat enerzijds praktisch-theologisch en godsdienst-sociologisch onderzoek zich met name heeft gericht op kerken in een urbane context. Anderzijds valt op dat in leefbaarheidsonderzoek en

-plannen weinig oog is voor de rol en betekenis van kerkgemeenschappen op het platteland.

De afgelopen vijftig jaar is zowel het plattelandslven als het kerkelijk leven veranderd. Door toegenomen mobiliteit, vergrijzing, schaalvergroting en veranderingen in de landbouw is de leefbaarheid op het platteland onder druk komen te staan. Het begrip leefbaarheid is daarom niet alleen behulpzaam om de plattelandcontext van dorpskerken te schetsen, maar biedt ook een interessant perspectief om de rol van de dorpskerk als ontmoetingsplek en als gemeenschap in beeld te krijgen, waar verschillende voorzieningen geboden worden.

Waar eerder in een dorp meerdere kerken te vinden waren, omvatten kerkgemeenschappen nu vaak meerdere dorpen. Al decennialang vinden er processen van samenwerking plaats door fusies en het Samen-op-Weg-proces. Dit heeft de blik van kerken niet zelden naar binnen gericht. Bovendien lijkt er weinig oog te zijn geweest voor de ecclesiologische consequenties van samenwerking en schaalvergroting. Hoe ziet de relatie tussen kerk en dorp eruit? Hoe kun je als kerk van betekenis zijn in dorp(en)? Wat is je roeping als dorpskerk?

Twee case studies

Om deze vragen te kunnen beantwoorden heb ik etnografisch-ecclesiologisch onderzoek gedaan in twee protestantse gemeenten. De een in Asten-Someren in het zuidoosten van de provincie Noord-Brabant, de ander middenin Groningen: Schildwolde-Hellum-Overschild en Noordbroek. Waar Noord-Brabant een overwegend katholieke provincie is, is Groningen de meest seculiere pro-

vincie van Nederland met een geschiedenis van kerkscheuringen. Dat betekent dat er contextuele verschillen zijn. Protestantse kerken in Brabant zijn met name in grotere dorpen te vinden, terwijl er in Groningen tal van samenwerkingsverbanden zijn tussen dorpskerkgemeenschappen.

In beide case studies omvatten de protestantse gemeenten meerdere dorpen. Daarmee komt de relatie tussen kerk en dorp direct ter discussie te staan. Hoe verhoud je je als kerkgemeenschap tot deze verschillende dorpen? De Britse theoloog David Walker spreekt van verschillende *modes of belonging* (2004, 105-119). Mensen kunnen op verschillende manieren met kerk verbonden zijn. Walker onderscheidt tussen verbondenheid via mensen, via regelmatige activiteiten, via evenementen als Kerst en Pasen en via de plaats van het kerkgebouw.

Naast de schaalvergroting door processen van samenwerking, is de relatie tussen kerk en dorp ook veranderd door de differentiatie en secularisering van de samenleving. Dit heeft ertoe geleid dat het niet altijd meer duidelijk is wat kerk te maken heeft met zorg, onderwijs, huisvesting en werkgelegenheid, wat leidt tot kerkelijke verlegenheid. Anderzijds leidt een groeiende onbekendheid met kerk, geloof en religie tot religieus analfabetisme.

Raakvlakken

Door het etnografisch onderzoek kwamen enerzijds de vragen rondom hedendaags kerkzijn in beeld. Jeff Astley's concept *ordinary theology* (2013) is behulpzaam om in beeld te krijgen hoe de verwachtingen en ervaringen van mensen ten aanzien van de kerk de kerkge-

Dorpsgezicht op Hollum, Ameland

meenschap en hun persoonlijk welzijn bepalen. Het gaat dan om de betekenis van kerkdiensten, omzien naar elkaar en persoonlijke ontwikkeling van wereldbeeld en levenshouding.

Daarnaast blijkt dat kerkelijke betrokkenheid door de jaren heen fluctueert en dat verschillende vormen van verbinding elkaar kunnen afwisselen. Hoewel het kerkelijk leven en het dorpsleven in Groningen meer met elkaar verweven zijn dan in Brabant, lijken de vier Groningse dorpen ook vier stadia van een verdwijnende dorpskerk te vertegenwoordigen. Van een dorp met een kerkgebouw, kerkdiensten en kerkelijke activiteiten tot een dorp waar het kerkgebouw is afgestoten en een enkele keer nog een dienst plaatsvindt.

Anderzijds ontdekte ik tijdens het veldwerk dat het religieuze dorpsleven breder is dan het kerkelijk leven. In dorpen ontwikkelen zich alternatieve kerkplekken bij concerten, herdenkingsbijeenkomsten, in scholen en verzorgingshuizen waar mensen zoeken naar bezinning, ritueel en gemeenschap. Op die manier ontwikkelen zich raakvlakken tussen kerk en onderwijs, zorg en cultuur.

Daarnaast zien we de ontwikkeling van oecumenische initiatieven op liturgisch en diaconaal vlak. Dit gebeurt vooral rond gedeelde zorgen of verlangens die niet meteen het eigen voortbestaan aangaan. Op die manier ontdekken kerken en maatschappelijke organisaties dat ze – zij het op verschillende manieren – dezelfde idealen nastreven.

Perspectiefwisseling

Zo staat op allerlei manieren de vraag centraal hoe kerken zich willen en kunnen verhouden

tot de moderne plattelandssamenleving. Ik bepleit een fundamentele perspectiefwisseling, waarin de ontwikkelingen op het platteland en de leefbaarheidsvragen als uitgangspunt worden genomen, waardoor vragen over organisatie en toekomst van het kerkelijk leven naar de achtergrond verdwijnen.

Kerk en leefbaarheid kunnen op verschillende manieren op elkaar betrokken worden. Ten eerste wordt het kerkelijk leven gevormd door ontwikkelingen op het platteland als vergrijzing, bevolkingskrimp en toenemende mobiliteit.

Ten tweede kan de vraag gesteld worden hoe kerken bijdragen aan verschillende aspecten van leefbaarheid als woonomgeving, sociale omgeving en voorzieningen. Maar een dergelijke analyse voldoet niet om de betekenis van het kerkelijk leven te doorgronden, omdat het de kerk beperkt tot sociaal-geografische termen en tekort schiet om de aard van kerkelijke en religieuze praktijken en de betekenis daarvan voor persoonlijk welzijn te bevatten.

Ten derde kunnen kerkgemeenschappen zich de vraag stellen hoe ze zich dienen te verhouden tot leefbaarheidsvraagstukken die dorpsbewoners raken in hun persoonlijk leven. Op die manier kan ook kerkelijke verlegenheid overwonnen worden en de noden van verschillende leeftijdsgroepen in beeld komen. Zeker als kerken ook het leefbaarheidsbegrip ter discussie stellen en de vraag oproepen of het voldoende recht doet aan hoe mensen zin en betekenis in hun leven vinden.

Intrigerende paradox

De deïstitutionalisering van religie leidt tot een intrigerende paradox. Enerzijds is er een groeiende onbekendheid met kerk en religie,

anderzijds verplaatsen religieuze praktijken zich naar andere domeinen in de samenleving als kunst, cultuur, onderwijs en zorg. Dat betekent ook dat het religieuze dorpsleven zich niet beperkt tot de dorpskerk en dat er raakvlakken ontstaan tussen kerk en andere domeinen. Hier ontstaan plekken waar besef van het heilige (*sacred consciousness*), een begrip van Nancy Ammerman (2014), in gemeenschapsverband wordt gecreëerd en in stand gehouden.

Doordat bij deze gelegenheden mensen van verschillende religieuze achtergrond met elkaar in contact worden gebracht, wordt *bridging* sociaal kapitaal gecreëerd. Tegelijkertijd doen zich hier discussies voor over toegankelijkheid en inclusiviteit. Op de kruisvlakken tussen kerk en andere terreinen als onderwijs en cultuur wordt duidelijk welke positie kerk en religie innemen in de samenleving en de betekenis van ritueel en reflectie voor leefbaarheid en welzijn.

Rurale theologie moet als uitgangspunt nemen hoe mensen op het platteland praten over de betekenis van kerk en geloof en waar zij sporen van God zien. Dat betekent voor dorpskerken dat het de moeite waard is om religieuze praktijken, behoeften en vragen in de plattelandscontext serieus te nemen, waardoor een *liquid church* (Ward 2002) in beeld komt. Het kerkelijke dorpsleven kent tal van verschijningsvormen: van kerkdiensten tot concerten, van vieringen op scholen tot diaconale platforms en van kerstkuiers tot kinderpaaswakes.

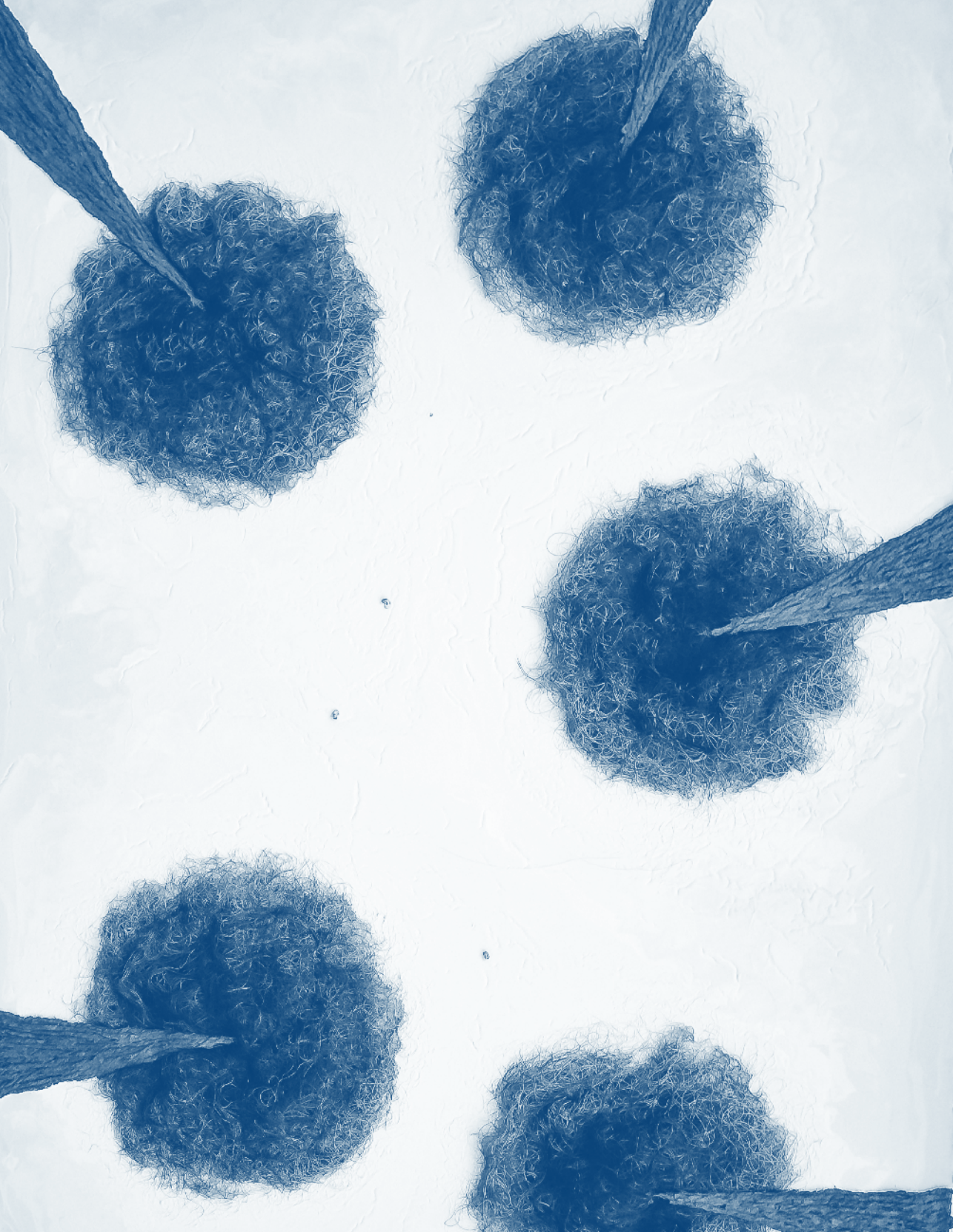
Een kerk biedt ruimte aan een geloofs-gemeenschap en aan voorbijgangers en is een plek om te vieren, te dienen en te leren. En dat gebeurt niet alleen binnen de muren van

het kerkgebouw. Overal waar een christelijke levensovertuiging mensen aanspoort en motiveert om anderen te ondersteunen, om protest aan te tekenen tegen misstanden, om te vieren, te herdenken en te bezinnen, kunnen sporen van God ontdekt worden. <

Literatuur

- Ammerman, N.T. (2014). *Sacred Stories: Spiritual Tribes, Finding Religion in Everyday Life*. New York: Oxford University Press.
- Astley, J., Francis, L.J. (2013). *Exploring Ordinary Theology, Everyday Christian Believing and the Church*. Farnham: Ashgate.
- Walker, D.S. (2012). Belonging to Rural Church and Society: Theological and Sociological perspectives. In: Leslie J. Francis, Mandy Robbins (red.), *Rural Life and Rural Church: Theological and Empirical Perspectives* (pp. 105-119). London: Equinox.
- Ward, P. (2002). *Liquid Church*. Carlisle: Paternoster Press.

Jacobine (dr. J.K.) Gelderloos MA is projectleider Dorpskerkenbeweging Protestantse Kerk in Nederland (www.dorpskerken.nl).
E.j.gelderloos@pkn.nl

Een pastorale of spirituele focus in supervisie

Welke aandacht wordt in de recente supervisie-literatuur gegeven aan de onderwerpen ‘pastoraal’ en/of ‘spiritueel’? Pastorale supervisie heeft een oudere traditie, dus daar beginnen we mee. In het tweede deel nemen we spiritualiteit in supervisie onder de loep.

We starten met (hand)boeken en proefschriften om vervolgens te kijken naar artikelen in tijdschriften. Bij onze zoekstrategie zochten en vonden we resultaten in ‘Web of Science’, ‘PsycINFO’, ‘Atla’ en ‘Google Scholar’¹. Gezien de reikwijdte van deze bijdrage beperken we ons tot de meest relevante bijdragen. We sluiten onze bijdrage af met een concluderende terugblik.

Pastorale supervisie

Michael Paterson en Jessica Rose zijn de redacteurs van het inmiddels bekende handboek *Enriching Ministry: Pastoral Supervision in Practice* (2014). In hun eigen bijdrage leggen zij de nadruk op het feit dat pastorale supervisie weliswaar therapeutische wortels heeft, maar een eigen publiek-theologische insteek dient te ontwikkelen. Zelf geven ze aanzetten daartoe, waarbij Paterson de correlatie-methode van Tillich als uitgangspunt neemt. Met behulp van andere wetenschappen kan een goed inzicht in de mens en diens levensvragen verworven wor-

den, om vervolgens een theologisch antwoord op deze vragen proberen te formuleren.

Het eerste deel van het handboek werkt een aantal theologische en filosofische perspectieven uit, zoals liefde, presentie en taal. In het tweede deel volgen een aantal reflecties op het supervisorisch gesprek, de persoon van de supervisoranten en het emancipatorisch karakter van supervisie. Het derde deel omvat bijdragen over verschillende contexten van pastorale supervisie zoals de opleiding van pastores, leiderschapstraining en geestelijke verzorging in de gezondheidszorg.

Het handboek eindigt met weer een bijdrage van Paterson, die een algemeen model voor pastorale supervisie presenteert. Het model omvat zes aspecten van een cyclus: ‘hosting and containing, eliciting and focusing, exploring and imagining, tracking and monitoring, bridging and enacting, reviewing and closing’. Deze zes aspecten kunnen in elke supervisie min of meer expliciet worden doorlopen. Dit handboek is een uitstekende basis voor de opleiding en nascholing van pastoraal supervisors.

< Michael Raedecker, ‘Down’, 2001

Pastorale supervisie blijft bij uitstek een benaderingswijze om reflectie op pastorale arbeid door pastores aan te gaan. Daarbij wordt onderstreept hoe belangrijk het is om daarbij de (inter)culturele context mee in blik te nemen, onder meer door Alexander (2016) in zijn bijdrage over de vluchtelingenproblematiek.

Voor pastores is authenticiteit in hun optreden meer dan eens een groot probleem. Van Beek (2018) beschrijft hoe een narratieve reconstructie van het eigen leven en pastoraal handelen in supervisie kan helpen om te gaan met deze uitdaging op het vlak van hun levensbeschouwing, toebehoren aan een gemeenschap en de persoonlijke identiteit. Vooral met het oog op het vaak bedreigde welbevinden van pastores – en geestelijk verzorgers – in de huidige context van kerk, zorg, justitie, defensie en de maatschappij in het algemeen, lijkt deze benaderingswijze veel mogelijkheden te bieden; vandaar het belang van dit artikel.

Een blik op de culturele context van de supervisor wordt op bijzondere wijze gestimuleerd in de methode van de ‘Supervised Theological Field Education’; in de bijdrage van Mallaby en Tan wordt ze toegepast in supervisie met ‘peer groups’ (Mallaby & Tan 2018).

Aandacht voor de psychologische processen van overdracht en tegenoverdracht in de supervisie is dan weer een object van studie door Franzen (2018). Supervisoren en pastorale counselors schrikken er vaak uit schaamte voor terug om zich hierin kwetsbaar te tonen op diep emotioneel niveau. Dit wegvlugten van onbewuste processen is vaak de drijvende kracht achter allerlei verdedigingsmechanismen.

Internationaal leidend inzake pastorale supervisie blijven de internationale en Europese netwerken inzake Klinische Pastorale Vorming (KPV), de International en de European Council for Pastoral Care and Counseling (ICPCC en ECPCC). In de Nederlandse KPV-centra hanteert men sinds enige tijd de criteria van de Amerikaanse Association for Clinical Pastoral Education (ACPE).

In 2017 verscheen er een dissertatie over de elementen van excelleren als KPV-trainer. Op basis van interviews met supervisoren werd een gefundeerde theorie ontwikkeld waarin ‘evolving wisdom’ als kern-categorie naar voren komt. ‘Evolving wisdom’ is een wederkerig proces tussen supervisor en supervisant (Ragsdale 2017). Ragsdale pleit er ook voor om in het kijken naar de effecten van KPV-trainingen ook de resultaten te betrekken van wetenschappelijk onderzoek naar de religieuze en spirituele behoeften en praktijken van patiënten. Want op die manier krijgt men zicht op coping, zingeving, ethische keuzes en gezondheidsparameters van de patiënten over wie trainees casuïstiek in de KPV-training inbrengen (Ragsdale 2018). Eerder had Ragsdale met enkele collega’s kwalitatief onderzoek gedaan onder kandidaat-supervisoren om kenmerken van supervisorisch handelen te identificeren; deze gedragskenmerken werden op vier niveaus onderscheiden: conceptueel, supervisorisch, collegiaal en integratief (Ragsdale e.a. 2016).

Sommige artikelen houden zich bezig met het gebruik van bepaalde methoden in de KPV, zoals de toepassing van rapmuziek als relationele en educatieve bron (Gilmore 2018). Woggon bepleit een positieve aanpak van het thema

schaamte in de KPV via bevestiging en transformatieve interventies, denk aan empathische afstemming en humor; op die manier kan men bijdragen tot de zelfexploratie van het zogenaamde narcistisch dilemma (Woggon 2014).

Wijzelf ontwikkelden een methode om ethiek in de KPV te superviseren, langs twee invalshoeken. Enerzijds is er de cliëntgerichte benadering waarin allerlei ethische thema's geëxploreerd kunnen worden. Anderzijds is er de professionele benadering, waarin een narratieve exploratie van de eigen professionele biografie toegepast kan worden (Smeets 2017).

Natuurlijk is pastorale supervisie ook een onderdeel van de opleiding tot pastor, geestelijk verzorger of verwante beroepen. LaSure-Bryant (2015) schreef een hoofdstuk over de supervisie van pastorale counselors in het recente handboek van Maynard & Snodgrass over pastorale counseling. Zij benadrukt het belang van een goede opleiding van supervisoren inzake deze dimensie, in het bijzonder binnen de context van de geestelijke gezondheidszorg. Peoples (2014) deed onderzoek onder psychologiestudenten over de mate waarin spirituele thema's tijdens hun supervisie aan de orde komen en in hoeverre dat hun spirituele competentie bevordert. Deze competentie wordt bevorderd door openheid voor spirituele thema's in het opleidingsprogramma, in de supervisie en in het leven in het algemeen.

Net zoals in Nederland aandacht besteed wordt aan de relatie tussen supervisie en geestelijke begeleiding, gebeurt dat ook elders, getuige de bijdrage van Harborne (2015) over spirituele begeleiding ('spiritual accompa-

niment') en counseling. Zij pleit ervoor om supervisie min of meer verplicht te stellen voor hen die geestelijke begeleiding geven.

Spiritualiteit in supervisie

In 2017 promoveerden Hans Borst en Jan Oosting op een proefschrift, getiteld *Modern boeddhisme bij supervisoren en coaches?*. In het theoretische deel verkent Hans Borst het ontstaan van supervisie en coaching en meer specifiek ook het fenomeen van boeddhistische supervisie en coaching. Dit wordt geplaatst tegen de achtergrond van de recente belangstelling voor het boeddhisme in het Westen – met aandacht voor epistemologische, morele en psychologische elementen.

In het empirisch gedeelte doet Jan Oosting verslag van twaalf interviews en een enquête onder meer dan vijfhonderd supervisoren en coaches in het Nederlandse taalgebied naar de invloed van het boeddhisme in hun praktijk. Supervisoren en coaches bestempelen respect, liefde en vrede als boeddhistische elementen in hun professionele attitude. Deze zijn natuurlijk niet typisch boeddhistisch, net zo min als de competenties die aan bod komen zoals gewaardeerd worden, empathie en compassie, waardering voor de ander en zichzelf, verbinding zoeken en voelen. Typisch West-Europees modern boeddhistisch is het verzet tegen het lijden van mensen (Borst & Oosting 2017; Oosting 2018). Voor supervisoren en ook voor counselors in het algemeen is het thema spiritualiteit erg belangrijk, zo blijkt uit meerdere studies.

Garner, Webb, Chaffin & Byars (2017) richten zich daarbij op het besef van levensdoelen, dat bij supervisanten bevorderd wordt door

spirituele gesprekken met de supervisor én met aandacht voor de cliënt-issues in de begeleiding. Garner (2014) ontwikkelde een instrument, de ‘Spiritual Issues in Supervision Scale (SISS)’ om te meten in welke mate spirituele thema’s aan bod komen tijdens de supervisie. Komend vanuit de school van de logotherapie is de verwachting dat logotherapeutisch geschoolde supervisoren meer dan anderen aandacht aan deze thema’s zouden geven.

Het artikel van Garner, Webb, Chaffin & Byars is extra relevant, omdat hun onderzoek een grote groep counseling-studenten en supervisoren betrof – waardoor statistische analyses goed mogelijk waren – en gebruik werd gemaakt van valide meetinstrumenten: naast de SISS ook nog de ‘Purpose in Life test’ en de ‘Supervisory Working Alliance Inventory’. De resultaten van deze studie onderbouwen het pleidooi om spiritualiteit beter te integreren in de opleiding van counselors en andere begeleidings-beroepen.

Zelf schreven we een artikel over de relatie tussen supervisie en spirituele ontwikkeling, op basis van een cursus levensbeschouwelijke biografie in de opleiding tot geestelijk verzorger. Aandacht voor de spirituele ontwikkeling van supervisanten kan een belangrijke impuls geven aan de supervisie, waarbij men gebruik kan maken van verschillende daartoe ontwikkelde methoden (Smeets 2015).

Kelcourse richt de aandacht op de spiritualiteit van de integriteit in de supervisie; die kan volgens haar bijdragen tot welbevinden op het vlak van lichaam, psyche en ziel. Daartoe is het belangrijk om ook het onbewuste op persoonlijk en cultureel vlak mee te nemen (Kelcourse 2013).

Zijdelings interessant voor ons is de grote aandacht in de opleiding van artsen aan de integratie van christelijk spirituele deugden; voor deze integratie wordt supervisie van belang geacht (Watson 2018).

In de bijdrage van Dungan (2016) wordt een relatie gelegd tussen supervisie, geestelijke verzorging en persoonsgerichte zorg. Supervisie wordt opgevat als een interdisciplinaire discipline die ondersteuning, educatie en ‘empowerment’ kan bieden. Daartoe zouden partnerschappen gecreëerd moeten worden tussen supervisoren, spiritueel zorgverleners en andere professionals in de zorg.

De aandacht voor spiritualiteit in therapie kan zover gaan dat men spreekt van spirituele therapie; supervisie krijgt in deze vorm van therapie een eigen rol, namelijk om het zelfbewustzijn van zowel de cliënt als de supervisor te bevorderen. Moore (2016) doet hiernaar onderzoek in Australië, gemotiveerd door het veelvuldig voorkomen van traumatische stress bij behandelaren.

In een boeiende case study verhelderde Grace (2013) eerder al hoe supervisie in spirituele psychotherapie kan bijdragen tot heelheid, via het stimuleren van de bewustwording van psychodynamische polariteiten en van de relatie tot zichzelf, de ander en het goddelijke.

Voor de komende jaren verwachten we een grote impact, in het bijzonder voor de opleiding, van een zeer recente Amerikaanse dissertatie over de aandacht voor spiritualiteit in supervisie. In een grote groep studenten en afgestudeerde supervisoren onderzocht Brittany Shannon (2019) het empirisch verband tussen

de ervaren competentie inzake spiritualiteit en het voorkomen van spirituele thema's in de supervisiepraktijk. Shannon presenteert ook een model om de spirituele competentie van supervisoren (in opleiding) te stimuleren.

Conclusie

Over pastorale supervisie wordt in Nederland en Vlaanderen minder en minder gepubliceerd. Deze trend was al gaande en zet zich door. Weliswaar is er nog een vrij uitgebreide praktijkbeoefening door pastorale supervisoren, is de KPV-training een stevige traditie in Nederland en wordt er zowel in Vlaanderen en Nederland een opleiding verzorgd. Maar schriftelijke reflectie op deze praktijk vindt steeds minder plaats. Vandaar dat het recente themanummer van *Handelingen* over multiculturaliteit in de KPV-training en het religieus leren in het algemeen in een lacune voorziet (Van Leeuwen 2018).

In het buitenland daarentegen wordt nog veelvuldig over pastorale supervisie gepubliceerd. Universiteiten met hun opleidingen en internationale organisaties op het terrein van pastorale supervisie en Clinical Pastoral Education bieden daartoe een stimulerend kader.

Over spiritualiteit in supervisie wordt meer en meer gepubliceerd. Boeiend daarbij is om vast te stellen dat internationaal de referentie naar de christelijke traditie daarin vrij vanzelfsprekend regelmatig terugkeert. In Nederland daarentegen wordt de reflectie op spiritualiteit in begeleiding van leerprocessen ingebed in een veelkleurig palet aan levensbeschouwelijke tradities. Zelden wordt een relatie gelegd met

pastorale supervisie en soms lijkt het alsof auteurs deze traditie helemaal niet kennen. Een gedachtewisseling tussen beide invalshoeken zou mijn inziens verrijkend kunnen zijn voor de reflectie op zowel pastorale supervisie als spiritualiteit in supervisie. <

Noot

¹ De trefwoorden waarop we – telkens voor de laatste vijf jaar – zochten waren: “(pastor* OR spiritual) NEAR/3 (supervision OR supervisor*)” in ‘Web of Science’; “((pastor* OR spiritual) ADJ3 (supervision OR supervisor*)).ti.ab.” in PsycINFO; “TI ((pastor* OR spiritual) N3 (supervision OR supervisor*)) OR AB ((pastor* OR spiritual) N3 (supervision OR supervisor*))” in ‘ATLA’; en ten slotte “allintitle: “spiritual supervision” OR “pastoral supervision” in ‘Google Scholar’. Na ont-dubbeling en verwijdering van niet-relevante hits bleven 24 resultaten over.

Literatuur

- Alexander, D. (2016). Pastoral Supervision and Refugee Care. Maintaining Complexity in a Causal-Reductive Environment. *Reflective Practice. Formation and Supervision in Ministry*, 36, 127-133.
- Beek, A.M. van (2018). The Pastor and Fiction. The Integrity of the Pastoral Narrative and the Implications for Pastoral Supervision and Education. *Pastoral Psychology*, 67, 99-112.
- Borst, H. & Oosting, J. (2017). *Modern boeddhisme bij supervisoren en coaches?* (dissertatie). Nijmegen: Radboud Universiteit.
- Dungan, L. (2016). Supervision, Spiritual Care and People-Centred Healthcare. Proposing Interdisciplinary Partnerships to Support Holistic Care. *Practical Theology*, 9, 4, 1-12.
- Franzen, D.M. (2018). Transference and Countertransference in Pastoral Care, Counseling and Supervision. *Reflective Practice. Formation and Supervision in Ministry*, 38, 179-199.
- Garner, C.M. (2014). Overview of the Spiritual Is-

- sues in Supervision Scale. *International Forum for Logotherapy*, 37, 2, 82-84.
- Garner, C.M., Webb, L.K., Chaffin, C. & Byars, A. (2017). The soul of supervision. Counselor spirituality. *Counseling and Values*, 62, 1, 24-36.
- Gilmore, J. (2018). Chance Encounters. Rap Music as Relational and Pedagogical Resource in Clinical Pastoral Education. *Journal of Pastoral Care & Counseling*, 72, 1, 32-36.
- Grace, M.M. (2013). The Metaphor of Wholeness in the Practice and Supervision of Spiritually Integrated Psychotherapy. A Case Study. *Reflective Practice. Formation and Supervision in Ministry*, 33, 182-193.
- Harborne, L. (2015). The importance of supervision. In: Gubi, P.M. (Ed.), *Spiritual accompaniment and counselling. Journeying with psyche and soul* (pp.125-144). London: Jessica Kingsley Publishers.
- Kelcourse, F. (2013). Supervision as Soul Care. A spirituality of Integrity. *Reflective Practice. Formation and Supervision in Ministry*, 33, 154-168.
- LaSure-Bryant, D. (2015). Shepherding the flock. Supervising pastoral counsellors in training. In: Maynard, E.A. & Snodgrass, J.L. (Eds), *Understanding pastoral counselling* (pp. 373-384). New York: Springer.
- Leeuwen, T. van (2018). Veelkleurig leren. Leren in diversiteit in Klinische Pastorale Vorming (thema-nummer). *Handelingen. Tijdschrift voor praktische theologie en religiewetenschap*, 45, 4, 3-5.
- Mallaby, A. & Tan, J. (2018). Supervised Theological Field Education (STFE) as Intercultural Conversation: Learning from Peer Reflection in Melbourne. *Practical Theology*, 11, 4, 287-299.
- Moore, E. (2018). Reflection and Role of Supervision in Spiritual Psychotherapy (RANZCP Abstracts). *Australian & New Zealand Journal of Psychiatry*, 52 (S1), 19-20.
- Oosting, J. (2018). Modern boeddhisme bij supervisors en coaches. *Tijdschrift voor begeleidingskunde*, 7, 4, 12-19.
- Paterson, M. & Rose, J. (Eds) (2014). *Enriching Ministry. Pastoral Supervision in Practice*. London: Hymns Ancient & Modern Ltd.
- Peoples, B.S. (2014). *Program and personal factors as predictors of spiritual competence* (dissertation). Kansas City: University of Missouri Kansas City.
- Ragsdale, J.R., Orme-Rogers, C., Bush, J.C., Stowman, S.L. & Seeger, R.W. (2016). Behavioral Outcomes of Supervisory Education in the Association for Clinical Pastoral Education. A Qualitative Research Study. *Journal of Pastoral Care & Counseling*, 70, 1, 5-15.
- Ragsdale, J.R. (2017). *Educating clinical pastoral education supervisors. A grounded theory study of supervisory wisdom* (dissertation). Yellow Springs: Antioch University.
- Ragsdale, J.R. (2018). Transforming Chaplaincy Requires Transforming Clinical Pastoral Education. *Journal of Pastoral Care & counseling*, 72 (1), 58-62.
- Shannon, B.J. (2019). *Perceived Clinician Competence to Work with Spiritual Issues in Supervision* (dissertation). Morgantown: West Virginia University.
- Smeets, W. (2015). Supervisie en spirituele ontwikkeling. *Psyche & Geloof*, 26, 4, 247-261.
- Smeets, W. (2017). Ethiek en supervisie. Cliëntgerichte en professioneel-biografische invalshoeken. *Tijdschrift voor begeleidingskunde*, 6, 3, 2-11.
- Watson, T.S. (2018). *Developing clinicians of character. A Christian integrative approach in clinical supervision*. Downers Grove: InterVarsity Press.
- Woggon, F. (2014). "Look at Me, But Don't". Revisiting the Narcissistic Dilemma in Clinical Pastoral Education. *Journal of Pastoral Care & Counseling*, 68, 2, 1-10.
- Wim (dr. W.) Smeets is leersupervisor en KPV-opleider in het KPV-Expertisecentrum Geestelijke Verzorging en Pastoraat van het Radboudumc Nijmegen.
E wim.smeets@radboudumc.nl

www.handelingen.com

- Op de *Handelingen*-website vindt u de actuele Agenda met cursusaanbod, seminars, workshops, congresdagen op het gebied van Praktische Theologie en Religiewetenschap met de bijbehorende links voor opgave en meer informatie.
- Ook op de *Handelingen*-website: alle beeldmeditaties met bijbehorende afbeeldingen in kleur. Gratis te downloaden voor gebruik en toepassing in allerlei ontmoetingen en bijeenkomsten.
- Parallel aan het Trendbericht van Wim Smeets over 'Een pastorale of spirituele focus in supervisie' in dit juninummer treft u op de *Handelingen*-website een Literatuurbericht van zijn hand aan, waarin de recente ontwikkelingen van supervisie en coaching in het algemeen besproken worden.

Trainingsaanbod KPV-Expertise-centrum Geestelijke Verzorging en Pastoraat – Nijmegen

• Introductiecursus Geestelijke Verzorging en Organisatie

In deze cursus worden je professionaliteit en identiteit in het kader geplaatst van de (gezondheidszorg-)organisatie waarbinnen je werkt. Organisatiemodellen, time management, beroepsvereniging en eigen thema's komen aan de orde. 17-19 juni en 11-12 november

• Werkdag Rituelen in de praktijk

Hoe werken rituelen en hoe ontwerp je nieuwe rituelen? Een beetje theorie en veel praktisch oefenen met ontwerpen en uitvoeren van rituelen, en feedback ontvangen daarop. Aandacht voor religieuze, niet-religieuze en 'wilde' rituelen. Begeleiding: drs. Ekkehard Muth. 6 november, 9.30-17.30 uur

• Zicht op jezelf

Stapsgewijs loop je aan de hand van enkele grondthema's een paar keer je leven door. Gaandeweg ontvouwt zich de kaart van je leven en ga je lijnen en verbindingen, halteplaat-

sen en bestemmingen zien. Aan het einde van de training heb je je spirituele autobiografie geschreven. 4 november, 13.30 uur en 17 februari, 17.00 uur

Hoofdtrainers: dr. Wim Smeets en dr. Anneke de Vries. Accreditatie bij SKGV en PKN (PE). Informatie en aanmelden: www.radboudumc.nl/afdelingen/geestelijke-verzorging-en-pastoraat/onderzoek-en-onderwijs/nascholing

Werkweek 'Liturgie en kerkmuziek'

Hou je van kerkmuziek? Wil je je verdiepen in de betekenis van liturgie? De werkweek staat open voor iedereen. De deelnemers gaan een week lang intensief aan de slag met kerkmuziek onder leiding van een team enthousiaste musici en theologen. Thema: 'Licht'. Gastspreker: Thomas Quartier.

23-26 juli, Conferentiecentrum Klooster Boven-donk in Hoeven. Informatie en aanmelden: www.huisvandekeermuziek.nl/werkweek-hoeven

Studiedag ‘Zingeving in de ouderdom’

Studie- en trainingsdag voor predikanten, geestelijk verzorgers en kerkelijk werkers.

10 september, 10.00-16.00 uur, Bergkerk Amersfoort; € 100 incl. lunch en boek *Zin in de ouderdom*; opgeven: www.bergkerk.nl

Preekfestival

Dinsdag 17 september is de binnenstad van Amersfoort het decor van het eerste ‘Nederlandse Preekfestival’, een dag vol inspiratie en ideeën, studie en bezinning voor voorgangers en theologiestudenten. Het programma biedt een brede waaier aan lezingen en workshops over allerlei aspecten van het predikantschap. Een hart onder de riem om je met enthousiasme en overgave te wijden aan het wekelijkse preekwerk. Ook theologisch-geïnteresseerde leken zijn welkom.

17 september, drie dagdelen; € 35, gratis voor wo/hbo-studenten (wel aanmelden met scan collegekaart); informatie en opgave via www.pepredikanten.nl/preekfestival

Scholingsaanbod Tilburg School of Theology – Utrecht

• ‘Spelen met zin – Geestelijke begeleiding en ontregelende ervaringen’

‘Spelen met zin’ reikt pastores, geestelijk begeleiders, geestelijk verzorgers en levenscoaches als zin- en betekenisvolle gesprekspartners een dialoogmodel aan om creatief en verrassend het gesprek aan te gaan rond ervaringen van chaos

en schoonheid, ervaringen van kwetsbaarheid en ontregeling, die vragen om een nadere verkenning en zinvolle duiding. 9 september, 10.00 uur en 10 februari, 16.00 uur

• *Spiritualiteit in de samenleving*

De laatste *God in Nederland*-studie van 2016 laat de crisis van de grote kerken zien. Tegelijkertijd wordt er een belangstelling voor spiritualiteit gesignaleerd. De cursus gaat op zoek naar hoe mensen deze vandaag de dag ervaren. Religie komt dus buiten de kerk in beeld: wat kunnen pastores en geestelijk verzorgers hiervan leren? 25 september, 13.30 uur en 20 november, 17.00 uur

Meer aanbod, informatie en aanmelden: www.tilburguniversity.edu/nl/over/schools/theologie

Aanbod Permanente Educatie PThU

• *Leidinggeven vanuit wie je bent’*

Gebaseerd op het gedachtegoed van *The Undefended Leader* van Simon Walker.

Najaar 2019, tweedaagse met terugkomdag; 85 SBU; www.protestantsekerk.nl/training. Aanmelden: academie@protestantsekerk.nl

• *De gemeente als gezin*

De benadering van rabbijn Edwin Friedman van de gemeente als gezin blijkt vruchtbaar als de gemeente vast zit, groei stagneert of de bezorgdheid toeneemt, bijvoorbeeld door krimp.

8 en 29 oktober, 19 november; 70 SBU; € 395; info@protestantsekerk.nl

Editoriedactie: Monique van Dijk-Groeneboer

Religiositeit in Nederland

Regelmatig is religiositeit in Nederland in het nieuws. Meestal als er heftige gebeurtenissen zijn, zoals de aanslag in een Utrechtse tram. Het recente SCP-rapport geeft aanleiding te denken dat religie compleet verdwijnt, ook al floreert het aan protestants-orthodoxe zijde. De misbruikrapporten in de rooms-katholieke kerk en de bisschoppelijke synode hierover versterken dat beeld in de media, terwijl de inspirerende Wereldjongerendagen alleen op zondagochtend op een kleine zender aandacht krijgen. Daarnaast neemt de islam in omvang en betekenis toe. Wat betekent dit voor de mogelijkheden tot interculturele integratie en voor het religieuze landschap als geheel?

Het septembernummer van *Handelingen* geeft hier meer genuanceerde aandacht aan, met een overzicht van geloven in Nederland, de neergang en leegloop waar institutionele kerken mee kampen in kaart gebracht, maar ook met hoopvolle bijdragen over jongeren en hun religie, aandacht voor nieuwe vormen van spiritualiteit, voor geloof dat het karakter van zingeving krijgt in de meer liberale niches, en voor seculier gelovigen. Een leerzaam nummer om vol enthousiasme te blijven geloven, ook vandaag.

Voor theologen en bijbellezers

Dit thematisch opgezette handboek is een wetenschappelijk verantwoord en toegankelijk handboek voor betrokken bijbellezers.

hardcover | € 39,50

Denk dieper

Ga samen met dit boek de uitdaging aan om dieper na te denken over Gods weg met dieren van schepping tot nieuwe schepping!

paperback | € 19,99

Laat je uitdagen

Het ontwerp van ethiek van Dietrich Bonhoeffer (1906-1945) was een uitdaging aan de lezer, die zelf aan de slag moet om antwoorden te vinden op levensvragen.

paperback | € 19,99
(verschijnt 21-5)

Eindelijk een nieuwe catechismus van deze tijd

Na lange tijd verschijnt er weer een nieuwe catechismus. Deze actuele catechismus streeft ernaar om het christelijk geloof op een inspirerende, hedendaagse manier over te dragen aan de volgende generaties.

luxe gebonden uitvoering | € 17,99
paperback | € 12,99

Verkrijgbaar in de boekhandel of via kokboekencentrum.nl

 Kokboekencentrum
UITGEVERS | UTRECHT

